



МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Національний авіаційний університет

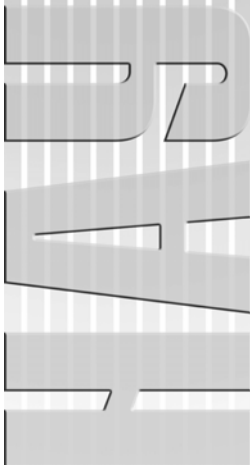
**Л. П. Богославець, М. О. Кузьмич,
С. І. Черіпко**



УКРАЇНСЬКА МОВА

МОРФОЛОГІЯ

Навчально-методичний посібник



**VIVERE!
VINCERE!
CREARE!**

Київ 2013

ІНСТИТУТ ДОУНІВЕРСИТЕТСЬКОЇ ПІДГОТОВКИ НАЦІОНАЛЬНОГО АВІАЦІЙНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Інститут доуніверситетської підготовки (ІДП) проводить освітню діяльність, пов'язану з підготовкою до вступу у ВНЗ та зовнішнього незалежного оцінювання (ЗНО) для учнів 9 – 11 класів на підготовчих курсах з *навчальних дисциплін: українська мова та література, математика, історія України, всесвітня історія, англійська мова, географія, фізика, хімія, біологія, основи журналістики, рисунок та композиції, світова література.*

Для учнів 9 класу проводиться підготовка до вступу у навчальні заклади II рівня акредитації (коледжі, технікуми, ліцеї).

До послуг учнів 9-11 класів існують різноманітні **форми навчання: вечірні, щосуботи та заочні підготовчі курси**, а також організовано роботу підготовчих курсів в регіонах України.

Основні напрями діяльності Інституту: якісна підготовка до ЗНО та вступу у ВНЗ, підвищення рівня підготовки абітурієнтів на основі використання кадрового і матеріального потенціалу Університету; вивчення і розроблення проблеми наявності та організації ранньої професійної орієнтації серед слухачів ІДП за участю провідних фахівців НАУ; поглиблене вивчення цілого ряду навчальних дисциплін та спецкурсів.

Термін навчання: 8-ми місячні підготовчі курси (з 01.10. по 30.05.),
4-х місячні (з 14.01. по 30.05.)

Напрями підготовки фахівців НАУ:

*авіа- та ракетобудування**; *авіоніка**; *автоматизація та комп'ютерно-інтегровані технології**; *аеронавігація**; *обслуговування повітряних суден**; *біотехнологія**; *біомедицина інженерія**; *хімічна технологія**; *будівництво**; *метрологія та інформаційно-вимірвальні технології**; *видавничо-поліграфічна справа**; *геодезія, картографія та землеустрій**; *екологія, охорона навколишнього середовища та збалансоване природокористування**; *радіотехніка**; *радіоелектронні апарати**; *електротехніка та електротехнології**; *енергомашинобудування**; *електронні пристрої та системи**; *мікро- та наноелектроніка**; *безпека інформаційних і комунікаційних систем**; *системи технічного захисту інформації**; *управління інформаційною безпекою**; *комп'ютерна інженерія**; *комп'ютерні науки**; *системна інженерія**; *програмна інженерія**; *телекомунікації**; *прикладна математика**; *прикладна фізика**; *філологія; соціологія; соціальна робота; психологія; архітектура; дизайн; документознавство та інформаційна діяльність; менеджмент; маркетинг; міжнародна економіка; економіка підприємства; облік і аудит; транспортні технології* (на повітряному транспорті); економічна кібернетика; фінанси і кредит; міжнародний бізнес; міжнародні економічні відносини; міжнародне право; журналістика; міжнародна інформація; туризм; правознавство.*

Заняття проводяться відповідно до чинних нормативних документів, робочих навчальних програм, адаптованих відповідно до вимог Державного стандарту базової і повної середньої освіти, Українського центру оцінювання якості освіти та затверджених кафедрою базових і спеціальних дисциплін ІДП НАУ.

Навчальний процес на підготовчих курсах забезпечується педагогічними та науково-педагогічними працівниками кафедри базових і спеціальних дисциплін, а також висококваліфікованими фахівцями провідних кафедр Університету.

Протягом навчального року пропонуються: екскурсії до Державного музею авіації, навчального ангару, музею Університету, кафедр та лабораторій НАУ, участь у міжнародній конференції студентів та молодих учених «Політ» та презентації Університету на базі ЗНЗ.

Слухачам, які закінчили підготовчі курси Інституту доуніверситетської підготовки і вступатимуть до Національного авіаційного університету на природничо-математичні та інженерно-технічні напрями підготовки (позначені*), до загального рейтингу додається до 20 балів за результатами підсумкової атестації.

Якщо є бажання отримати якісну підготовку до зовнішнього незалежного оцінювання і підготуватися до вступу в обраний вищий навчальний заклад, звертайтеся за адресою:

03680, м. Київ, пр. Космонавта Комарова, 1, корпус 8, кім. 610.
Тел.: 406-74-04, 406-72-09, 406-73-11, 406-74-15, тел./факс: 497-52-84
E-mail: idr@nau.edu.ua Web-сторінка: www.nau.edu.ua

Навчання платне

Ліцензія МОН МС України серія АД № 072909 від 16.10.2012 р.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Національний авіаційний університет

Л. П. Богославець, М. О. Кузьмич,
С. І. Черіпко

УКРАЇНСЬКА МОВА
МОРФОЛОГІЯ

Навчально-методичний посібник



Київ 2013

УДК 811.161.2(075.8)
ББК Ш 141.14-923
Б 746

Рецензенти: *Й. Ю. – Федас* канд. філол. наук, старш. наук. співроб. відділу фольклористики (Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського НАН України);
С. А. Яременко – канд. філол. наук, доц. (Національний авіаційний університет);
В. І. Почижевська – учитель-методист (Ліцей інформаційних технологій № 79 м. Києва)

Затверджено методично-редакційною радою Національного авіаційного університету (протокол № 5 від 24 травня 2007 року).

Богославець Л. П.
Б746 Українська мова. Морфологія: навчально-методичний посібник / Л. П. Богославець, М. О. Кузьмич, С. І. Черіпко. – К. : НАУ, 2013. – 148 с.

ISBN 978-966-598-430-6

Посібник містить теоретичну частину, виклад якої відповідає сучасному українському правопису. Після правил подано тренувальні вправи, тести, тексти диктантів.

Для слухачів Інституту доуніверситетської підготовки, а також для школярів, абітурієнтів і всіх, хто вдосконалює свою грамотність.

УДК 811.161.2(075.8)
ББК Ш 141.14-923

ISBN 978-966-598-430-6

© Богославець Л. П., Кузьмич М. О.,
Черіпко С. І., 2009, 2013

ПЕРЕДМОВА

Пропонований навчально-методичний посібник призначений для слухачів Інституту доуніверситетської підготовки НАУ.

Мета посібника – систематизувати здобуті в загальноосвітніх навчальних закладах знання з морфології та закріпити практичні вміння й навички. Книга містить теоретичну частину, виклад якої відповідає сучасному українському правопису. Після правил подано тренувальні вправи, тести, тексти диктантів.

Посібник розрахований як на індивідуальну роботу, так і на групову або колективну.

Посібник буде корисним для старшокласників, які готуються до незалежного зовнішнього тестування з української мови, абітурієнтів, слухачів ІДП і всіх, хто хоче вдосконалити свою грамотність.

МОРФОЛОГІЯ

Морфологія – розділ науки про мову, в якому вивчається слово як частина мови, його граматичні ознаки та правила змінювання.

За значенням, граматичними ознаками та способами змінювання частини мови поділяються на самостійні або повнозначні і службові або неповнозначні. В українській мові 10 частин мови.

Частини мови		
самостійні 6	службові 3	вигук 1
Іменник Прикметник Займенник Числівник Дієслово Прислівник	Прийменник Сполучник Частка	Вигук

Повнозначні слова виражають загальне значення предметності, ознаки, дії, ознаки дії, їм властиві граматичні категорії; вони самостійно виступають членами речення. Неповнозначні частини мови цих ознак не мають. Вигуки становлять окрему частину мови, яка не належить ні до повнозначних, ні до службових бо вони являють собою клас слів, не співвідносних з певними поняттями, граматично не пов'язуються з іншими словами в реченні, їм не властиві граматичні категорії.

Усі повнозначні частини мови, крім прислівника, змінюються. Деякі слова внаслідок різних причин можуть переходити з однієї частини мови в іншу.

САМОСТІЙНІ ЧАСТИНИ МОВИ

§1. ІМЕННИК ЯК ЧАСТИНА МОВИ

Іменником називається повнозначна частина мови, яка називає предмети і відповідає на питання хто? що?

Іменники відмінюються за відмінками, змінюються за числами та мають відповідний рід.

Назви істот і неістот

Усі іменники, що належать до конкретних назв, в свою чергу поділяються на дві групи: іменники, що означають **істот** (хто? *кінь, людина, птах*), та іменники, що означають назви **неістот** (що? *дошка, стіл, цукор*).

Грамотично назви істот і неістот розрізняються в знахідному відмінку: перші (іменники чоловічого роду) мають у знахідному відмінку однини форму родового відмінка (*спіймав сома, побачив брата, убив навука*), другі (неістоти) – форми називного відмінка (*побачив сонце, приніс стілець, убив день*). Іменники жіночого та середнього роду таке розрізнення форм знахідного відмінка мають у множині (*пас телят, запросили дівчат, вкладали груші й яблука*). А іменники, що називають тварин, можуть вживатися в знахідному відмінку паралельно у форму родового відмінка і у формі називного відмінка (*пасу ягнят і пасу ягнята, коней і коні*).

Іменники власні і загальні

Іменники, що позначають конкретні поняття, можуть бути назвою цілого ряду однорідних предметів (стіл, склянка, колесо) або індивідуальною назвою якогось предмета (*Україна, Іван, Київ, Дніпро*). На цій підставі й ґрунтуються поділ іменників на 2-ві різні за обсягом і значенням групи: загальні, що являють собою узагальнену назву ряду однорідних предметів і становлять більшу групу, і власні – дані окремим предметам, щоб виділити їх з ряду однорідних: місто і Вінниця; річка і Ворскла; гори і Карпати.

Власні назви – це назви осіб (*Петро, Микола, Ольга*), клички тварин (*Рябко, Лиска, Рекс*), назви планет (*Марс, Венера*,

Місяць), географічні назви (*Амур, Китай, Конго*), назви установ, пароплавів та інші індивідуальні назви (*завод „Більшовик”, лайнер „Грузія”, газета „Голос України”*). Не завжди можна провести чітку межу між власними і загальними іменниками. Залежно від значення деякі іменники можуть уживатися то як власні, то як загальні. Наприклад, слово земля (грунт) і Земля (планета), сонце і Сонце.

Власні імена стають загальними, коли прізвищем людини названо її відкриття, винахід або назви предметів чи явищ пов'язані з носієм власної назви: *вольт, ампер, рентген, кольт, френч, бостон* і т.д.

Або коли якесь ім'я персонажа художнього твору чи навіть історичної особи вживається для експресивної характеристики людей подібних своєю поведінкою, дією до цього персонажа чи історичної особи, наприклад: *обломови, манілови, плюшкіни*. Власні назви відрізняються від загальних тим, що вони мають форму тільки однини (*Київ, Дніпро*) або тільки множини (*Карпати, Суми*). Різниця між власними і загальними назвами закріплена й орфографічно: власні назви пишуться з великої букви.

Рід іменників

Рід - одна з найголовніших граматичних категорій іменника. У сучасній українській мові будь-який іменник (за винятком тих, що вживаються у множині) обов'язково належать до певного роду: чоловічого (*трактор, стіл, підручник*), жіночого (*кімната, парта, дошка*), середнього (*поле, завдання, галчеля*). Іменники чоловічого роду співвідносні з займенником **він**, жіночого – **вона**, середнього – **воно**. Іменники у множині роду не мають.

У назвах неістот рід іменників визначається за закінченнями:

- чол. - □ дуб, ніж, камінь, клен;
- жін. - **а(я)** сестра, пісня, груша, круча;
- жін. - □ радість, піч, розкіш;
- жін. - **о** озеро, око, вікно,
- сер. - **е** море, поле, явище;
- сер. - **а(я)** життя, завдання, листя.

Деякі іменники, що означають назви осіб за професією чи за родом діяльності (*доцент, психолог, інженер, геолог, токар* та інш.), хоч і можуть називати осіб як чоловічої, так і жіночої статі, але належать тільки до іменників чоловічого роду: *Моя мама лікар, а сестра філолог.*

В українській мові є ще іменники спільного роду, у яких рід визначається за статтю: *сирота Ярема, сирота Марія*. До спільного роду належать іменники типу *базіка, бідолаха, нероба, недотепа, нікчема, сновίδα, сіромаха, каліка* тощо.

Запам'ятайте:

1. Слова *біль, дріб, степ, насип, Сибір* – чоловічого роду, а *путь, президія, філія, криза* – жіночого роду.

2. Незмінювані іменники назви осіб мають рід відповідно до статі: *цей аташе, ця леді, цей денді*.

3. Назви тварин мають чоловічий рід: *коні, кенгуру*.

4. Назви неістот належать переважно до середнього роду: *кашне, депо, кепі*.

5. Власні назви зберігають назви загальних назв (країна, місто, ріка, озеро): *Огайо (штат) прийняв гостей; красива Огайо (річка)*.

6. Незмінювані складноскорочувальні слова мають той же рід, що й основне слово: *ВНЗ (заклад) – чол. рід, загс (запис) – чол. рід., ТАС (станція) – жін. рід.*

Іменники, що вживаються тільки в множині, категорії роду не мають.

Число іменників

Іменники мають **два числа: однину і множину**.

За відношенням до числа іменники поділяють на три групи:

1. Іменники, що вживаються і в однині, і в множині: *вишня – вишині, дорога – дороги, університет – університети, уроки*.

2. Іменники, що вживаються **тільки в однині**:

а) назви речовин (*молоко, сметана, олія, клей, чорнило*);

б) збірні іменники (*людство, студентство, листя, худоба*);

в) іменники з абстрактним значенням (*доброта, старість, телебачення, чуйність*);

г) власні назви (*Дніпро, Волинь, Умань, Тернопіль*)

3. Іменники, що вживаються **тільки в множині** :

а) назви парних предметів (*ножиці, двері, штани, сани, обценьки*);

б) назви, що мають матеріально-речовинне значення (*дрова, вершки, харчі, дріжджі, висівки*);

в) назви сукупностей предметів (*ресурси, гроші, фінанси, витрати*);

г) назви ігор, процесів, в яких беруть участь двоє і більше осіб (*шахи, шашки, кеглі, бабки, хрестини, проводи, родини*);

д) назви більш-менш тривалих проміжків часу (*канікули, будні, сутінки*);

е) власні назви (*Карпати, Суми, Гімалаї, Черкаси*);

є) поодинокі іменники на – оші (*радощі, пахощі, труднощі*).

Відмінки іменників

У сучасній українській мові шість відмінків. До кожного з них можна поставити запитання:

Називний - хто? що?

Родовий – кого? чого?

Давальний – кому? чому?

Знахідний – кого? що?

Орудний – ким? чим?

Місцевий – (на) кому? (на) чому?

Крім цих відмінкових форм вживається і клична форма, яка утворюється від іменників I відміни за допомогою закінчень –о, –е, –є, –ю, а також від іменників чоловічого роду II відміни за допомогою закінчень –є, –у, –ю.

Вправа 1. Усі слова з цієї вправи розмістити за такою таблицею:

Іменники чоловічого роду	Іменники жіночого роду	Іменники середнього роду	Іменники, що можуть виступати як у чоловічому, так і в жіночому роді

Вестибюль, картопля, сирота, дівча, кенгуру, бюлетень, Валя, напис, нездара, слюсар, професор, санаторій, хлопча, кір, тополя, каліка, депо, рояль, запис, семінар, мозоль, РТС, тракторист, Сибір, Саша, фільм, роззява, лебідь, какаду, майстер, президія, ступінь.

2. Скласти усно речення з виділеними словами так, щоб у цих назвах виступала особа жіночої статі.

Вправа 2. Списати і узгодити прикметники з іменниками в називному відмінку однини.

Далек... путь, гостр... біль, капосн... хлопча, барвист... какаду, широк... степ, висок... насип, тонк... прозор... вуаль, барабани... дріб, багат,.. Сибір.

Вправа 3. Переписати і підкреслити іменники, вживані тільки в однині, однією рискою, а іменники, вживані тільки в множині,— двома рисками.

Могутність, височінь, втеча, Альпи, доля, Черкаси, студентство, ворота, Полтава, перець, шахи, ножиці, Піренеї, птаство, чорнило, хімія, окуляри, гайвороння, дріжджі, дрова, бджільництво, дарвінізм, сани, похорон, вага, золото, розпач, граблі, сутінки, молодь, сіно, східці, сум, консерви.

Вправа 4. Дібрати до слів іменники-антоніми:

1) які можуть вживатися тільки в однині: честь — ганьба; холод, хвилювання, гамір;

2) які можуть вживатися тільки у множині: сум — радощі; світанок, свято.

Вправа 5. Запишіть подані слова у кілька стовпчиків, беручи до уваги їх приналежність до різних частин мови. За якими ознаками ви віднесли слова до певної частини мови?

Морський, світло, ми, читати, легкий, себе, веселий, спека, співає, тепло, сидів, ніякий, золотий, цвітіння, добре, знати, гарно, той, похід, красивий, кожний.

Вправа 6. Прочитайте рядки наведених слів і скажіть, у якому з них усі слова є змінними частинами мови.

1. Радіти, з-під, теплий, навкруг, ліс.

2. Ми, утрьох, міць, зрубати, за.
3. Зелений, тридцять, питати, море, материн.
4. Вість, разом, навколо, місяць, вечірній.

Вправа 7. З наведених іменників випишіть лише ті, що вживаються в обох числах.

Степи, лінії, дрова, ложки, ворота, квіти, пахощі, традиції, береги, обличчя, кущі, очі, чоботи, роздоріжжя, пригоди, примхи, краї, пересуди, витрати, ночви, танці, васильки, Карпати, рушники.

§ 2. ВІДМІНИ ІМЕННИКІВ, ВІДМІНЮВАННЯ ТА ПРАВОПИС ТИПИ ВІДМІН ІМЕННИКІВ

За характером відмінкових закінчень іменники поділяються на чотири відміни.

Відміна	Рід	Закінчення називного відмінку однини	Приклади	Групи
I	жін. р. чол. р. спільний рід	-а (-я)	хата, сестра, сирота надія, рілля, суддя межа, груша, тиша	Тверда м'яка мішана
II	чол. р. серед. рід	нульове, -о -о, -е, -а, (-я)	ліс, кінь, батько село, море, зілля ніж, плащ, плече	тверда м'яка мішана
III	жін. р.		мідь, тіль, ніч, мати	-----
IV	серед.р.	-а(-я) у непрямих відмінках з'являється суфікс – ат (-ят), -ен-	курча, теля, каченя дівча, ім'я, тім'я	----

Вправа 8. Виписати окремо іменники І відміни твердої групи, потім м'якої і мішаної.

Ілля, вдача, груша, праця, перемога, праля, суддя, Микита, діжа, течія, голова, тиша, круча, межа, лінія.

Правопис іменників І відміни в орудному відмінку однини, називному і родовому відмінках множини

В орудному відмінку однини іменники І відміни твердої групи мають закінчення -ою (*головою, старостою*); мішаної -ею (*межею, кручею*); м'якої групи -ею, після голосного -єю (*землею, Марією*). У родовому відмінку однини і називному відмінку множини іменники твердої групи мають закінчення -и (*голови, старости*), мішаної -і (*межі, кручі*), м'якої -і, після голосного -ї (*землі, Марії*).

У родовому відмінку множини іменники першої відміни мають чисту основу або закінчуються на -ей, -ів: *голів, меж, круч, вишень, пісень, сімей, статей, мишей, свиней, суддів, старостів*.

Окремі слова жіночого роду мають паралельні форми: *губ — губів, баб — бабів, лук — луків, легень — легенів*.

Вправа 9. Словосполучення прикметник + іменник поставити в орудному відмінку однини і називному та родовому відмінках множини.

Гаряча каша, висока круча, широка площа, змістовна стаття, свіжа їжа, маленька миша, червона вишня, урівноважений суддя, перша сотня.

Вправа 10. Поставте іменники у давальному і місцевому відмінках однини.

Зірка, пуща, сторінка, перемога, рілля, місія, полька, гірка, річка, лисиця, вишенька, груша, стаття, береза, суша, повага.

Вправа 11. Поставте іменники в орудному відмінку однини.
Круча, м'ята, сажа, сторона, олія, господиня, лопата, праця, хвиля, пісня, загадка, спідниця, молитва, відьма, огорожа, вежа.

Родовий відмінок

Мають закінчення -а, -я . Наприклад:	Усі іменники середнього роду: <i>міста, села, прізвища, кола, моря, знання</i>	Назви людей, взагалі істот, уособлених предметів, власні імена і прізвища: <i>учителя, тесляра, вовка, лиса,</i>	Назви міст та інших населених пунктів: <i>Гамбурга, Житомира, Києва, Берліна</i>	Інші географічні назви з наголосом на закінченні та з суфіксами -ов, -еє-, -єв-, -ів- <i>Дніпра, тома, Дністра, молота, Тетерева, м'яча,</i>	Назви предметів
Мають закінчення -а, -я . Наприклад:	Назви речовин, маси, матеріалів: <i>гіпсу, кисню, піску, ячменю, меду</i>	Назви із значенням збірності: <i>пролетаріату, лісу, хору</i>	Назви установ, закладів, організацій: <i>колгоспу, інституту, комітету</i>	Більшість слів із значенням місця, простору: <i>степу, майдану, яру</i>	Назви явищ природи: <i>вітру, дощу, морозу</i>

Примітка. У таблиці не застережені винятки з окремих правил. Так, назви деяких будівель і споруд пишуться в родовому відмінку із закінченням -у: палацу, каналу, універмагу та інші, так само мають закінчення -у ряд слів ішиномовного походження: роману, орнаменту, фейлетону та інші. Навпаки, зменшені форми збірних понять із суфіксом -ок мають закінчення -а: садок — садка, млинок — млинка та ін. Отже, в сумнівних випадках треба вдатися до словників, в яких вказано закінчення родового відмінка однини іменників II відміни.

однини іменників II відміни

Назви мір довжини, простору, ваги, часу та ін. <i>грама, метра, пуда, тижня, січня, листопада</i>	Числові назви: <i>мільйона, мільярда, десятка</i>	Наукові, технічні та інші терміни іншомовного походження (одиничні поняття): <i>радіуса, суфікса, синуса.</i>	Назви танків та ігор: <i>гопака, кита, краков'яка</i>	Назви приміщень, будівель, споруд: <i>млина, паркана, коридора</i>
Назви різних почуттів: <i>гніву, суму, болю</i>	Назви процесів, станів, властивостей ознак, явищ суспільного життя, абстрактних понять: <i>соціалізму, моменту, принципу,</i>	Більшість складних слів, крім назв істот: <i>світогляду, водогону, трубопроводу</i>	Назви географічні, крім назв міст і інших населених пунктів: <i>Амуру, Дону, Алтаю, Донбасу, Ірану</i>	Префіксальні утворення (крім назв людей і тварин): <i>вигуку, наступу, обліку, простору</i>

В окремих словах залежно від значення можуть бути паралельні закінчення -а, -я та -у, -ю: центра (геометрична точка) — центру (центр району промисловості, республіки тощо), блока (техн.) — блоку (об'єднання держав, партій и т. д.), терміна (поняття) — терміну (строк), апарата (техн.) — апарату (державний апарат) та інші.

Місцевий відмінок однини іменників II відміни

<p>Мають закінчення -ові, -еві, -єві (паралельні форми з -у, -ю).</p> <p>Наприклад:</p>	<p>Іменники чоловічого роду, переважно назви осіб</p> <p><i>на батькові, на слюсареві, на професорові, носієві</i></p>	<p>Іменники середнього роду твердої групи з суфіксом -к- (назви істот)</p> <p><i>на немовляткові, на звіряткові</i></p>
<p>-у, після голосного -ю</p> <p>Наприклад:</p>	<p>Іменники чоловічого (і середнього) роду твердої групи, переважно з суфіксами -к-, -ок-, -ик-, -ак-</p> <p><i>у винограднику, у ліску, у ліжку возику, на літаку</i></p>	<p>Іменники чоловічого роду односкладових основ, якщо наголос у місцевому відмінку падає на закінчення:</p> <p><i>у степу, на шляху, на снігу, у яру, у краю</i></p>
<p>-і, після голосного або апострофа -ї.</p> <p>Наприклад:</p>	<p>Іменники чоловічого роду переважно без суфіксів:</p> <p><i>на березі, у деканаті, у русі, у зошиті</i></p>	<p>Іменники середнього роду твердої, м'якої і мішаної групи:</p> <p><i>на селі, на серці, на подвір'ї, у насінні</i></p>

Примітка. Багато іменників II відміни у місцевому відмінку однини мають паралельні форми: *на вчителеві — на вчителю — на вчителі, на робітникові — на робітнику, на теляткові — на телятку, у рукопису — у рукописі, у літопису — у літописі, в гаю — в гаї, на лузі — на лузі, в краю — в краї.*

Вправа 12. Поставити іменники в місцевому відмінку однини разом з відповідним прийменником. Підкреслити закінчення, поставити наголоси в словах, в дужках написати можливі паралельні форми.

Зразок: Товариш — на товаришеві (на товариші, на товаришу).

Степ, Андрій, садок, завод, Василь, рукопис, дитячко, берег, дзвінок, документ, будівник, вікно, під'їзд, поле, ліс, прислів'я, рушник, трактор, віз, сніг, колгоспник, кінь, дощик.

Вправа 13. Списати речення, поставити у відповідному відмінку взяті в дужках іменники.

I.1. І квилить, плаче Ярославна в Путивлі рано на (вал). 2. Трохим старший сидів (у сорочка) білій, у (бриль) на (призбѣ). 3. І намиста разочок (Яринка), (Карпо) (соловейко) та коників пару, а (Марко) і собі нічого не принесла (Ш.).

II. 1. Та утівав король шведський з-під Полтави (лози), та не бачив (світ), та не бачив білого за дрібними (сльози). 2. Біля (Курськ) і (Орел) фашистська армія лягла. 3. Партизан показався на (луг) — фашист зігнувся в (дуга). 4. Прийшлося (куркуль) голос у (півень) позичати. 5. На городі бузина, а в (Київ) дядько (Н. тв.).

III. 1. Від (плуг) чесного, від вільного (завод) нас хоче ворог одірвать. 2. Захоплений красою (Кавказ) і (Крим), полюбив Пушкін і ласкаву природу України. 3. С. Васильченко називав своїми найбільшими вчителями (Кобзар, Гоголь). 4. У сучасній українській літературі раз у раз чуємо ми відгуки (гоголівський сміх, гоголівська патетика, гоголівський ліризм) — і у (Корнійчук), і у (Яновський), і у (Остап Вишня), і у (Стельмах), і у (Гончар), і у (Довженко) (З тв. М. Рильського).

IV. 1. Усі винуватять Пріську: то вона мститься на (Федір) за дочку. 2. Той скаржитья своїм (горе), той (недостача). 3. Одного осіннього дня (пан) заманулося покататися. 4. Наче хто (ніж) ударив (Василь) у серце (З тв. П. Мирного).

V. 1. Повні вуха маю того дивного (гомін) поля, того (шелест) (шовк), того безупинного, як текуча вода, пересипання (зерно) (К.) 2. Випускники (інститут) їдуть в різні краї і республіки нашої (Батьківщина). Один їде на береги (Амур), другий — на північ (Сибір), третій — у колгоспи (Дагестан). 3. В складках своєї (одежа) приносив запах (поле) (К.) 4. Ти тільки гість в (життя) моїм, сонце, бажаний гість — і коли ти відходиш, я

хапаюсь за тебе. Ловлю останній промінь на (хмари), продовжую тебе у (вогонь), в (лампа), у (фейсрверки), збираю з (квітки), з (сміх) дитини, з (очі) коханої (К.)

Вправа 14. У якому рядку всі слова мають закінчення –ю у формі Кличного відмінка:

- а) Галя, школяр, Сергій, матуся;
- б) коваль, мудрець, учень, доня;
- в) хлопець, Олексій, місяць, біль;
- г) Катруся, тополя, доля, герой.

Вправа 15. Поставити слова в орудному відмінку однини.

I. Межа, мрія, втеча, передача.

II. Гончар, лікар, тесляр, командир, збір, папір, каменярь, календар, буквар, тягар.

III. Ніч, розкіш, кров, любов, мідь, відданість, тінь, радість, ніжність, нехворощ, мазь, матір.

Правопис іменників II, III, IV відмін у родовому відмінку множини

У родовому відмінку множини іменники II відміни мають основу (без закінчення) або приймають закінчення -ів (-їв), -ей: *громадян, татар, вікон, питань, кілограмів, партизанів, грузинів, почуттів, відкриттів, солов'їв, коней, очей*; іменники III відміни – закінчення -ей: *відповідей, повістей, ночей*; іменники IV відміни мають чисту основу на -ат, -ят, -єн: *курчат, каченят, племен*.

Вправа 16. Поставити слова в називному і родовому відмінках множини за зразком: Ніч – ночі – ночей;

Товариш, татарин, солдат, звір, читальня, відомість, школяр, болгарин, око, свиня, питання, відкриття, майстер, вантаж, гість, лука, комиш, піч, відповідь, партизан, теля, кілограм, прислів'я, апельсин, подорож, ім'я, піч, сповідь.

Вправа 17. Поставити в кличній формі власні й загальні іменники, зваживши на те, що прізвища зберігають форму

називного відмінка, а ім'я та по батькові можуть бути в кличній формі й мати форму називного відмінка.

Максим Петрович, хлопець, Фрідріх Шіллер, батько, Оксана Петрівна, Василь Петличний, професор, громадянин Удовенко, товариш, Марфа Петрівна, Микола, мрія, Галя, мама, тато.

Вправа 18. Написати речення, розкрити дужки, вжити іменники у кличній формі. Поставити розділові знаки.

1. «Знаєш (Петро) що тобі бракує?» – раз спитав один з товаришів (М.). 2. «(Син мій дитина моя)», – угляdivши скрикнула мати і кинулася до Петра (М.). 3. О (рідний Київ) люблю я твої квартали золоті (С). 4. Заходь (Сергій), заходьте (Ніна Дмитрівна) (Коп.). 5. (Катерина Юхимівна) тільки ви в мене перша на новосіллі неодмінно, а то образите (Коп.). 6. «Дуже вам вдячна (Мусій Миронович)», – Ніна потиснула йому руки і пішла до машини (Коп.). 7. Мовчиш (мій друг ясний) і зітхаєш (Л. Укр.). 8. Пусти мене (мій батечко) на гори, де ряст весняний золотом жаріє (Л.Укр.). 9. (Мрія) колись ти лігала орлом наді мною (Л. Укр.). 10. Ходи, ходи (Ізоolda Златокоса) тебе давно Трістан твій вірний жде (Л. Укр.).

Вправа 19. Поставити слова, взяті в дужки, у відповідному відмінку.

I.1. День у день понад (море), у безкраїх (простори) роз'їжджають кінні пікети, охороняють від (дредноути) степ. 2. Ще по зимовій (пороша) червоні полки Щорса та Боженка вступили до (Київ). 3. Тріумфальним (марш) ішли в ці дні червоні війська через весняний квітучий Крим (Гот.).

II. 1. Як я умру, на (світ) запалає покинутий вогонь моїх (пісні). 2. До (кипарис) магнолія пишна (чоло) за квітчанам ніжно схилилася. 3. Осінній вітер... хутко вже зимовий по сій (діброва) (звір) зареве. 4. Ой в (рай), в (рай), близько (Дунай) вирросло зело, всім нам весело (3 тв. Л. Укр.).

III. 1. Однієї темної (ніч), як усі спали, Кармелева дружина стояла в своєму (садочок) під (вишня). 2. Навезли з міста (кравці, швачки, крамарі і крамарки) (Вовч.)

IV. 1. Марійка, притискуючи до (груди) атестат і коробочку з золотом (медаль), повертається до присутніх і затуманеними (очі) дивиться в зал. 2. Обмотані (кумач) потужні електричні лампи, сховані в купі (хмиз), створювали враження багаття. 3. Тепер з хворою (мати) на руках (Марійка) стало ще важче справлятися з (безліч) дрібних і великих справ (Донч.).

V.1. Серед (гамір і крик) ніхто не помітив Бекіра. 2. Чорна кава стигла у філіжанках, сині струмочки (дим) ліниво здіймались з (люльки), і причаївся жар в (піч) під сивою шапкою (попіл). 3. Люльки задимили, як (димар), а чорні (око) спалахнули, як вовчі. 4. Я сів на (бульвар), напроти (будинок), і дім вороже дивився на мене рядами чорних, холодних (шибки) (К-).

VI.1. Франко із зворушливою (любов та увага) ставився до особи та роботи благородного (рицар) української народної пісні, (батько нової української музики — Микола Віталійович Лисенко). 2. Балади були тим грізним (знаряддя), яким озброювався романтик Міцкевич проти (класицизм), якому в часи ранньої своєї (молодість) віддав короточасну данину (Рил.).

VII. Коло (хата), що стояла в (садок), цвіли квіти, а за (хата), проти сінешніх (двері), коло (вишні), поросла (полин) стара погребня з відкритою (ляда), звідки завжди пахло (цвіль). Там у (льох) в (присмерк) плигали жаби (Довж.).

Вправа 20. Усно провідмінити іменники, що мають тільки множину. Встановити подібність у відмінюванні цих слів з іменниками I, II, III відміни.

Яси, дріжджі, кайдани, Піренеї, двері, вила.

Правопис суфіксів іменників

Вправа 21. Утворити іменники з відтінком пестливості за допомогою суфіксів -ечк-, -ичк-.

Слово, трава, книжка, батько, вода, річка, доня, верба, віконце, лисиця, сестра.

Вправа 22. Поставити в родовому відмінку однини іменники. Записати за даним зразком: Раптовість — раптовості;

Неозорість, далечінь, височінь, ступінь, промінь, урочистість, виключність, широчінь, корінь.

Вправа 23. Переписати речення, підкреслити суфікси іменників, усно розповісти, якого значення вони надають словам.

I.1. Мандрівочка — рідна тіточка. 2. О моє серденько! Тяжко було без тебе. 3. «От уже і літечко красне минулося, — промовила. — Сонечко ще світить, та не гріє». 4. «А що, дітки, — питає бабуся. — Чого прийшли, мої соколята?» 5. Хазяйка наша була удовиця старенька, привітна й ласкава. 6. Та вже всміхається, сестриці-голубоньки, і рученята до мене простягає; вже знає мене: ні до кого не йде, тільки до мене. Свекор бубличком манив — не хоче. І в долонечки вже плеще. Вийду я з хати, з-за дверей дивлюсь, а воно і водить оченятами — шукає мене (Вовч.).

II.1. Добрий борщик, та малий горщик. 2.. Ясний, як сонечко. 3. Дівчина, як берізонька, сережками завішана. 4. Як мати рідненька, то й сорочка біленька. 5. Як грибочки, ростить, діточки (Н. то.).

III. 1. Раптом з-під землі з'являється темне, широке, страшне марище (Л. Укр.). 2. Дяка щира тобі, ніченько-чарівниченько, що закрила ти моє личенько. І вам, стежечки як мережечки, що вели мене до березочки. Ой, сховай мене ти, сестриченько (Л. Укр.). 3. В куточку стояв столик, а коло столика стілець на трьох ніжках (Тесл.). 4. В школі вчився школяр, який зараз уславився на всю країну винайденням дуже цінного лікувального препарату, що вже повернув здоров'я тисячам людей. В ній вчилися учні, які стали відомими інженерами, педагогами, художниками, льотчиками (Донч.). 5. Взяла її — сиріточку, й вернула всім полям, і золотому житечку, і ягідним садам (Т.). 6. Хотів би я знати, про що той струмочок у мріях своїх гомонить між травою. Що листячко шепче, мов дише, в садочку (Т.).

Вправа 24. Списати речення і вставити пропущені букви.

1. Великі поклади торф..., дешевого пал...ва знаходяться на тер...торії Білорусії. 2. Його обличчя геть чисто було вкрито ластов...ям (Рад. Укр.). 3. Кіт Вовк... сказав: «Чого ж ти, брат...ку, сюди і забігав?» (Гл.). 4. «Весна прийшла, тепло знайшла», – кричать дівчатка й хлопч...ки (Гл.). 5. Я пл...ву за водою, і світ пл...ве наді мною, пл...вуть хмари – весело змагаються в небі, попід хмарами лине перелітне пта...тво (Довж.). 6. Сонце високо, косар... далеко, коси дзв...нять, коні пасуться (Довж.). 7. До самого ранку горів у нас огонь біля кур...ня над Десною (Довж.). 8. Котиться мар...во понад селами та нивами. 9. Біле павут...я фестонами в...сіло вгорі, гойдалося од найменшого руху повітря. 10. На припічку палав вогонь, жінки варили якесь вар...во і, як сороки, сповняли хату горловими вигуками, оповідали свої пригоди. 11. - А що снилось? Які моря перепливав? І темний га...к зел...ненький, і місяць з зорями сіяв, і солов...ко на калині то зат...хав, то ш...бетав (Ш.). 12. Ой г стріч...чку до стріч...чки м...режаю три ніч...ньки (Ш.). 13. Київський державний університет ім. Т. Г. Шевченка випускає висококваліфікованих спеціалістів: філологів, математ...ків, істор...ків, фіз...ків, хім...ків, біологів, журнал...стів, юр...стів (Літ. газ.). 14. На з'їзд письменників приїхали видатні поети, проза...ки, драматурги, крит...ки (Літ. газ.). 15. Збільше...я продукції підприємства — це результат широкого впровадження автозвар...вання, яке майже цілком витіснило важку і малопродуктивну працю клепаль...ів .

Вправа 25. Із двох слів за даним зразком утворити складний іменник, відповідно до правил написати його разом або через дефіс.

Соціалісти і демократи — соціал-демократи; п'ять і роки, тисяча і літ, тонна і кілометр, земля і трусити, пів і Азія, ультра і мікроскоп, обер і лейтенант, контр і удар, пів і кімната, чотири і кут, анти і циклон, авіа і база, екс і міністр, два і тижневик, пів і абрикос, сталь і варити, край і знати.

Вправа 26. Списати текст, замість крапок поставити букви.

ДЛЯ БЛАГА НАРОДУ

Досягнуті успіхи в техн...чному прогрес...— це значною мірою результат ділового співробітн...тва людей промисловосте, і наук... . Так, колектив Харківського завод... транспортного машин...-будування з допомогою наукових працівників Москви, Ленінград..., Ки...ва і Харкова освоїв серійне виробни...тво нових тепл...возів «ТЕ-3», а тепер готується до випуску дизельтепл...возів «2Д-100».

Група наукових співробітників Львівського інститут... машин...знавства і автоматик... вивчила питання про вплив середовища на міцність детал... машин. Перевірені на практиці роботи по цій проблемі дали ефект...вні результати.

У цьому закладі закінчують розробку телемеханічного управління зрошувальною системою з диспетчерського пункт... . Вод...міри-регулятори, створені тут, уже пройшли виробниче випробування і дістали високу оцінку.

Головною рисою техн...чного прогрес... є те, що наша країна вступила в еру нової науково-техн...чної промислової революції, викликаної відкриттям методів використання внутр...атомної енергії. Уже кілька років у нас успішно працює перша промислова атомна електр...станція, швидкими темпами споруджується ще кілька потужних атомних електр...установок, збудовано криг...лам «Ленін» з атомним двигуном. Вчені дедалі ширше застосовують радіоактивні ізотопи в мирних цілях («Наука і життя»).

Творення і правопис імен по батькові

I. Чоловічі імена по батькові творяться додаванням до основ власних імен суфікса –ович:

Василь – Васильович

Ігор - Ігорович

Юрій - Юрійович

Михайло – Михайлович

Деякі чоловічі імена по батькові творяться за допомогою суфікса –ич:

Сава – Савич

Лука –Лукич

Кузьма – Кузьмич

Ілля – Ілліч

Як виняток, в імені Григорій при творенні імені по батькові випадає –ій :

Григорій – Григорович

А до основи імені Микола додається –ай :

Микола – Миколайович

II. **Жіночі** імена по батькові творяться додаванням до основ власних імен суфіксів –івн (а), - ївн (а):

Михайло – Михайлівна

Юрій – Юрійвна

Георгій – Георгіївна

З відхиленням від цього правила творяться лише такі імена по батькові:

Григорій – Григорівна

Микола – Миколаївна

Яків – Яківна

Вправа 27. Від поданих імен утворіть чоловічі та жіночі імена по батькові.

Аркадій, Анатоль, Євген, Євгеній, Василь, Сергій, Микола, Наум, Інокентій, Леонтій, Роман, Валерій, Овсій, Арсеній, Арсен.

Вправа 28. Провідміняти власне прізвище, ім'я по батькові.

ТЕКСТИ ДЛЯ ДИКТАНТІВ

У РЯДУ ГЕНІВ ЛЮДСТВА..

I. Якось в середині 30-х років я випадково відкрила „Кобзар». Не як дослідник, а як читач. Не знаючи української мови, почала читати – і не могла відірватися. Глибока, ласкава людяність. Незвичайне тепло цієї лагідної мови в усьому, до чого ніжно торкається вона: гайочка, ставка, деревця, тину, білих хаток, зірок, самої людини з її бентежним серцем, – охопило мене з першої хвилини, а читати я почала з перших рядків «Кобзаря» – з «Причинної». І я одразу стала розуміти поета, хоча ніколи до цього не доводилось мені читати українською мовою.

Але Тарас Шевченко не тільки поет. Навряд чи вже до кінця розкрито все неосяжне багатство зробленого і продуманого ним. Він стоїть у ряду великих універсальних геніїв людства, вивчення творчості яких допомагає створенню справжньої традиції національної культури в багатьох її галузях — у філософії, естетиці, драматургії, поезії, прозі, живопису, музиці. Тарас Шевченко залишив свій могутній слід у багатьох жанрах і видах мистецтва, і всюди світиться його ясна, розумна, твереза, кришталева в своїй народній простоті і мудрості думка. Шевченко як мислитель — одна із найвдячніших тем для дослідника, тому що у всій системі створених ним образів ми завжди находимо вірне судження про речі, яке звернуте до майбутнього.

(М. Шагинян)

II. Я не приверженець ані села старого, ні старих людей, ні старовини в цілому. Я син свого віку і весь належу сучасникам своїм. Коли ж обертаюсь я часом до криниці, з якої пив колись воду, і до моєї білої привітної хатини, роблю лише те, що роблять і робитимуть скільки й світ стоятиме душі народні живі всіх епох і народів, згадуючи про незабутні чари дитинства. Світ odkривається перед ясними очима перших літ пізнання, всі враження буття зливаються в невмирущу гармонію, людяну, дорогоцінну.

Сумно й смутно людині, коли висихає і сліпне уява, коли, обертаючись до найдорожчих джерел дитинства та юнацтва, нічого не бачить вона дорогого, небуденного, ніщо не гріє її, не будить радості, ані людяного суму. Безбарвна людина ота, і труд її, не зігрітий теплим промінням часу, безбарвний.

Тільки було се так давно, що майже все вже розтануло в далекім мареві часу, як сон, і потонуло. Одна лише Десна зосталася нетлінною у стомленій уяві. Свята чиста ріка моїх дитячих незабутніх літ і мрій!

Далека красо моя! Щасливий я, що народився на твоєму березі, що пив у незабутні роки твою м'яку, веселу, сиву воду, ходив босий по твоїх казкових висипах, слухав рибальських розмов на твоїх човнах і казання старих про давнину, що лічив у тобі зорі на перекинутому небі, що й досі, дивлячись часом униз, не втратив щастя бачить оті зорі навіть у буденних калюжах на життєвих шляхах (О. Довженко).

Схема морфологічного розбору іменника

1. Частина мови, питання.
2. Початкова форма (Н.в.)
3. Лексичне значення (загальний / власний, істота / неістота).
4. Рід.
5. Число (вживається і в однині і в множині, тільки в однині, тільки в множині).
6. Відмінок.
7. Відміна, група (для іменників I та II відмін).
8. Особливості правопису.
9. Синтаксична роль у реченні.

Зразок морфологічного розбору іменника

Мова – це великий дар природи.

Мова – іменник, що?

Мова.

Загальний, неістота.

Жіночий.

Однина. У множині – мови.

Називний відмінок.

I відміна, тверда група.

Підмет.

Природи – іменник, чого?

Природа

Загальний, неістота.

Жіночий.

Тільки в однині.

Родовий відмінок.

I відміна, тверда група.

Орфограма: „Правопис ненаголошених е / и “

Додаток.

Вправа 29. Зробити морфологічний розбір усіх іменників у реченні.

Прокидаюся на березі Десни, а сонце уже високо, косарі далеко, коси дзвенять, коні пасуться на зеленій галявині. Малий Данилко виходив крадькома з хати, покинувши сестру, коло якої був за няньку, степ простелявся перед ним, як чарівна долина, на якій пахне трава. Я лежу на возі, а дід з прадідом обговорювали, яким шляхом поїдуть далі.

§ 3. ПРИКМЕТНИК ЯК ЧАСТИНА МОВИ

Прикметником називається повнозначна частина мови, що виражає ознаку предмета безпосередньо або через його відношення до інших предметів, узгоджується з іменником, від якого залежить, у роді, числі й відмінку і виступає в реченні в ролі означення або іменною частиною складеного присудка.

Поняття “ознаки” і “властивості”, що виражають прикметники, включають різноманітні значення це:

- *якість* (цінний подарунок, м’який ґрунт);
- *колір* (зелена трава, червона квітка);
- *просторові ознаки* (лівий берег, запорізький степ);
- *часові ознаки* (рання година, минулий рік);
- *приналежність* (материна хустка, братів щоденник);
- *зовнішні прикмети* (кремезний чоловік, струнка дівчина);
- *внутрішні ознаки людей і тварин* (урівноважена жінка, полохливе звірятко).

Прикметник відповідає на питання про предмет:

- який? (яка? яке?)
- чий? (чия? чие?)
- котрий? (котра? котре?)

Ознака предмета, виражена прикметником, статична, не має будь-яких процесуально-часових характеристик і передається безпосередньо (висока верба, синя хустка, блакитне небо) або через відношення до інших предметів (осінні вечори, залізне ліжко, підземне озеро), або через відношення до осіб чи істот (Романів двір, дідове теля).

Вправа 30.

Прочитайте текст, знайдіть у ньому прикметники, з'ясуйте, яку ознаку вони виражають, згрупуйте їх за значенням.

Небо чисте, тільки на виднокрузі ледь помітно проступають перламутрово-білі хмарки-оболоки. Недовге їхнє життя: як непомітно з'явилися, так непомітно й зникнуть, розтануть до полудня. А зараз ще біліють, мов вітрила далеких фрегатів, обступають по видноколу цих двох, що на межівнику, чарують зір своїм вітрильним повногруддям. Йому стає жарко, якось аж млосно під її поглядом, наче перед ним не Тоня, а якась незнайома дівчина, що розглядає його вивчально, майже критично. Мовби її очима він глянув цієї миті на себе і побачив постать свою незavidну і як вуха горять йому малиново, а це дурне колесо, він почуває, робить його ще меншим, ніби придавлює до землі, йому здається, що Тоня блискає з-під чорних брів на нього аж наче з погордою, її, зіркооку, мовби дивує, що це за хлоп'я перед нею залізло у хомут і стоїть ні в сих ні в тих. Там, де мусив би стояти красень, полігонний лейтенант який-небудь, нахнюплено стоїть він, майже пацан, з віхтиком солом'яної чуприни на голові, з очима буденно-сірими, дрібненькими, з обличчям худим та в плямах веснянкуватих, ніби в солонцях... (Олесь Гончар).

Прикметники фіксують поняття про ознаки предметів. Цим вони відрізняються від іменників типу синь, блакить, смівливість, які теж виражають якість, але як самостійну, зовсім абстраговану від прикметників.

Прикметники істотно відрізняються від дієслів, які теж називають ознаки предметів. Ознаки, виражені дієсловами, динамічні, процесуальні, вони мають часові характеристики:

зелена трава – трава зеленіє (зеленіла, зеленітиме).

Семантику прикметників формують не самостійні поняття, а лише поняття про якості самостійно існуючих предметів, а тому прикметники вживаються при іменниках (крутий берег, студентська форма, спокійне обличчя).

Сполучаючись з іменником, прикметник звужує, конкретизує зміст вираженого ним поняття:

тканини – бавовняні тканини; ліс – хвойний ліс, листяний ліс.

Вправа 31.

Доберіть до поданих іменників усі можливі означення; визначте, до якої групи за значенням вони належать.

Яблуко, рослина, сестра, небо, село, цукор, людина, школа, Дніпропетровськ, хоробрість, упевненість, хата, астрономія.

Прикметники разом з іменниками у складі речення утворюють словосполучення, в якому стрижневим словом є іменник, а залежним – прикметник. Тому цілком природно, що прикметникам, як частині мови властиві ті самі граматичні категорії, що й іменникам, тобто категорії роду, числа й відмінка.

Рід, число й відмінок у прикметників несамостійні, вони повністю визначаються родом, числом й відмінком іменника, з яким узгоджується прикметник.

Засобом розрізнення значень роду, числа й відмінка служать закінчення:

Таблиця відмінкових закінчень прикметників

Відмінки	Однина				Множина	
	тверда група		м'яка група		тверда група	м'яка група
	чоловічий і середній рід	жіночий рід	чоловічий і середній рід	жіночий рід		
Н.	-ий, -е	-а	-ій, -є	-я	-і	-і
Р.	-ого	-ої	-ь-ого	-ь-ої	-их	-іх
Д.	-ому	-ій	-ь-ому	-ій	-им	-ім
З.	Н або Р	-у	Н або Р	-ю	Н або Р	Н або Р
О.	-им	-ою	-ім	-ь-ою	-ими	-іми
М.	(на) -ому -ім	(на) -ій	(на) -ь-ому (- ім)	(на) -ій	(на) -их	(на -іх

Залежно від того, на твердий чи на м'який приголосний закінчуються основи прикметників, вони поділяються на *тверду* і *м'яку* групи.

Вправа 32.

Подані прикметники розділіть за кінцевими приголосними основи на *тверду* і *м'яку* групи.

Щедрий, могутній, торішний, вітряний, теперішний, освітній, дальній, Миколин, мудрий, приємний, предобрий, веселіший, внутрішній, зручний, тонюсінкий, тутешній, крихкий.

Вправа 33.

Поставте подані словосполучення в орудному відмінку однини і запишіть.

Чужа доля, пекуча образа, домашній лікар, безкрайі степ, свіжа рілля, цілюща трава, біла береза, широка дорога, довге село, літній бджоляр, просторіша кімната, голосний звук.

Вправа 34.

Запишіть подані прикметники синонімічними парами А-В так, щоб один із них належав до твердої групи, а інший до м'якої.

Зразок

Оригінальний (тв. гр.) – самобутній (м'як. гр.)

А. Пожил...й, близьк...й, недалек...й, путящ...й, мистецьк...й, приязн...й, обширн...й, чуж...й, самітн...й, сильн...й, хоробр...й, блакитн...й, минул...й.

В. Художн...й, син...й, мужн...й, дружн...й, путн...й, сусідн...й, ближн...й, літн...й, безкра...й, давн...й, сторонн...й, могутн...й, самотн...й.

Залежно від типів ознаки, що лежать в основі семантики слова, прикметники поділяються на такі три групи.

1. *Якісні прикметники* виражають прямі, безпосередні ознаки предметів (ці ознаки можуть мати неоднакову міру вияву) і відповідають на питання який? яка? яке?: важкий, бурхливий, веселий, молодий, цінний.

2. *Відносні прикметники* виражають стабільні ознаки предмета за відношенням його до іншого предмета, дії чи обставини і відповідають на ті питання, що й якісні прикметники: дерев'яний будинок, зрошувальний канал, сьогоднішній день.

3. *Присвійні прикметники* виражають постійні риси вияву ознаки предмета за приналежністю його особі або істоті. Вони відповідають на питання чий? чия? чие?: зозулине гніздо, Миколин зошит, Маринин велосипед.

Деякі прикметники залежно від контексту можуть сполучати в особі значення різних семантичних груп. Це передусім відносно-якісні та присвійно-відносні прикметники.

4. *Відносно-якісні прикметники* виражають ознаку на основі переносних значень відносності як безпосередньо виявлену в предметі. *Малиновий дзвін, дерев'яне обличчя, кришталева совість, творча атмосфера.*

5. *Присвійно-відносні прикметники* виражають узагальнену незалежність чи віднесеність предмета людині або іншій істоті (можуть цілком переходити до розряду відносних).

Шевченківські місця, дівочий спів, ведмежа барлога (пор.: учительська кімната, коров'яче молоко, кролячий пух).

Вправа 35.

Укажіть, в якій групі слів усі прикметники – якісні.

1. Рідкуватий, світлий, готовий, дерев'яний.
2. Рішучий, щасливий, каламутний, босий.
3. Пахучий, батьків, синій, металевий.
4. Прегарний, малиновий, лисий, міський.

Вправа 36.

Назвіть якісні, відносні та присвійні прикметники. Випишіть словосполучення, у яких відносні або присвійні прикметники мають значення якісних.

Цінний досвід, густий ліс, геніальний художник, найбільш масові виступи, яскраво-червона сукня, дзвінкоголосий птах, гнідий кінь, вербова гілка, осінній дощ, Наталчин зошит, Петрів щоденник, тигрова шкура, учнівський зошит, тренерська кімната, кам'яне серце, жіночі обнови, журавлині крила, дитяча усмішка, зелена тополя, сільський майдан, сонячна галявина.

Ознаки якісних прикметників, що відрізняють їх від інших розрядів

Ознаки	Приклади
1. Утворюють форми ступенів порівняння.	мудрий – мудріший – наймудріший

2. Від них творяться похідні прикметники за допомогою суфіксів зменшеності, здрібнілості, збільшеності та префікса <i>пре-</i>	тонкий – тоненький, тонесенький, тонюсінський. Здоровий – прездоровий.
3. Вступають у синонімічні й антонімічні відношення.	великий – значний, об’ємний.
4. Можуть приєднувати прислівник зі значенням міри або ступеня вияву ознаки.	рідкий – <u>трохи</u> рідкий, дорогий – <u>надто</u> дорогий.
5. Від них можна утворити якісно-означальні прислівники або іменники з узагальненим значенням.	авторитетний – авторитетно, авторитетність. добрий – добре, добро.
6. Окремі прикметники можуть мати коротку форму.	зелен, дрібен, ясен, рад.

Вправа 37.

Знайдіть прикметники, розподіліть їх на групи за значенням, обґрунтуйте свій розподіл.

Стояла глибока осінь. Вітер гнав важкі переди обвислих сірих хмар над кручами правого берега Дніпра. Сердито бурунілись сиві каламутні хвилі великої ріки, аж пінилась вона й крутила у чорних вирвах маленькі кола, поглинаючи все, що траплялось, падало з берега на воду. З прибережних дібров і лісів хмарою підіймалося жухле, сухе листя, уже прибите памороззю перших холодів. Оголились дерев’яні стіни Печерської обителі. Чорними сліпими норами позирали до неба вузькі влази до чернечих печер схимників, які тепер опустіли... Над усією монастирською горою кружляли зграї крикливого вороння. Віщували морози, сніги, вітровії.

(Р. Іванченко)

Вправа 38.

З’ясуйте, до якого розряду за значенням належать прикметники в наведених словосполученнях.

Драматична розмова, нервова поведінка, кам’яний характер, вишневий костюм, медова посмішка, театральний жест,

материнське піклування, золота пшениця, шовкова трава, кришталеве повітря, оксамитовий голос, весняний настрій, вовчий апетит, орлиний погляд, крокодилячі сльози, варварське ставлення.

Ступені порівняння якісних прикметників

Вихідна (початкова форма)	Вищий ступінь порівняння прикметників	Найвищий ступінь порівняння прикметників
Проста форма		
скрутний тонкий	скрутні <u>ший</u> тон <u>ший</u>	найскрутні <u>ший</u> найтон <u>ший</u>
Складена форма		
скрутний тонкий	більш (менш) скрутний, тонкий	найбільш (найменш) скрутний, тонкий

Значення найвищого ступеня прикметника можна посилити префіксами *як-, що-*, та словами *від усіх, над усе*: *якнайтонший, щонайскрутніший, тонший від усіх, важливіші над усе*.

Вправа 39.

Утворіть прості форми вищого й найвищого ступенів порівняння прикметників. З'ясуйте, коли вживається суфікс *-ш-*, а коли – *-іш-*.

Рідкий, грубий, дешевий, розумний, здоровий, тихий, дужий, високий, поганий, великий, добрий, відважний, складний, смачний, надійний, вагомий, щедрий, голосний, сердечний, міцний, багатий, густий, цілий, скупий, меткий, вірний, потужний.

Вправа 40.

Утворіть складені форми вищого й найвищого ступенів порівняння прикметників.

Чуйний, розкішний, яскравий, уважний, бадьорий, авторитетний, цікавий, відповідальний, дошкульний, згубний, наполегливий, доцільний, вразливий, активний, сприятливий, кваліфікований, прогресивний, працьовитий.

Поділ прикметників на групи

Тверда (основа закінчується на твердий приголосний)	М'яка (основа закінчується на м'який приголосний в т.ч. на [j]
тривожний, вразливий, сільський <u>усі присвійні</u> (дядьків, Сергіїв) <u>короткі форми</u> (рад, ладен)	внутрішній, довколишній; довговіий, довгоший

Відмінювання прикметників

Група	Відмінок	Однина			Множина
		чоловічий	жіночий	середній	
тверда	Н.	чист-ий	чист-а	чист-е	чист-і
	Р.	чисто-го	чист-ої	чист-ого	чист-их
	Д.	чист-ому	чист-ій	чист-ому	чист-им
	З.	як Н. або Р.	чист-у	як Н. або Р.	як Н. або Р.
	О.	чист-им	чист-ою	чист-им	чист-ими
	М.	(на) чист-ому (на) чист-ім	(на)чист-ій	(на)чист-ому (на) чист-ім	(на)чист-их
м'яка	Н.	мужн-ій	мужн-я	мужн-є	мужн-і
	Р.	мужнь-ого	мужнь-ої	мужнь-ого	мужн-іх
	Д.	мужнь-ому	мужн-ій	мужнь-ому	мужн-ім
	З.	як Н. або Р.	мужн-ю	як Н. або Р.	як Н. або Р.
	О.	мужн-ім	мужнь-ою	мужн-ім	мужн-іми
	М.	(на)мужнь-ому (на) мужн-ім	(на)мужн-ій	(на) мужн-ім	(на)мужн-іх

Відмінювання прикметників на *-лиций*

Група	Відмінок	Однина			Множина
		чоловічий	жіночий	середній	
тверда	Н.	білолиц-ий	білолиц-я	білолиц-є	білолиц-і
	Р.	білолиць-го	білолиць-ої	білолиць-ому	білолиц-их
	Д.	білолиць-ому	білолиц-ій	білолиць-ому	білолиц-им
	З.	як Р. (зрізка як Н.)	білолиц-ю	білолиц-є	як Р. (зрізка як Н.)
	О.	білолиц-им	білолиць-ою	білолиц-им	білолиц-ими
	М.	(на) білолиць-ому (на) білолиц-ім	(на) білолиц-ій	(на) білолиць-ому (на) білолиц-ім	(на) білолиц-их

Вправа 41.

Запишіть словосполучення в родовому, давальному та орудному відмінках однини. Поясніть правопис відмінкових закінчень іменників та прикметників.

Дружнє ставлення, довгий день, безкрає поле, учорашня зустріч, свіжа паляниця, вища груша, краща площа, пекуча сльоза, гаряча каша, дружній колектив, вужча лінія, тутешній тесляр, літній столяр.

Правопис прикметникових суфіксів

Суфікси	Орфографічне правило	Приклади
-н-	Одна літера н пишеться у відносних прикметниках після будь-яких літер, якими позначаються приголосні звуки Якщо у словах, від яких утворюються прикметники, корінь закінчується звуком [н], то в прикметниках пишуться дві літери нн	<i>книжний, новітній, безодній, ранішній</i> <i>Стінний, осінній, плінний</i>
-анн-, -янн-, -єнн-	У суфіксах прикметників -анн-, -янн-, -єнн- на означення найвищого ступеня вияву ознаки пишеться нн У суфіксах діеприкметників пишеться одна літера н	<i>невблаганний, незліченний, нескінченний, нескінчений, незлічений</i>
-ичн-	У суфіксі -ичн- пишемо и , якщо прикметник утворений від іменника з суфіксом -иц-	<i>вуличний, рушничний</i>
-ин	У суфіксах присвійних прикметників, утворених від іменників І відміни, після літер, якими передаються приголосні звуки, крім [й] пишеться и	<i>Марусин, Галин, Колин, мамин, тітчин</i>
-ін (-їн)	Якщо в кінці кореня наявний звук [j], то на письмі він разом із суфіксами [і] передається літерою ї	<i>Майїн, Марїїн, Мар'їн, змїйний</i>
-ськ-, -цьк-,	У названих суфіксах завжди пишеться м'який знак	<i>польський, ткацький,</i>

-зьк-, -еньк-, -есеньк-, -ісіньк-, -юсіньк-, -альн- (-яльн-), -ильн-		<i>запорізький, тоненький, легесенький, білісінький, вузюсінький, пральний, діяльний, точильний</i>
-ев-	Літера е пишеться у прикметниках, утворених від іменників м'якої та мішаної груп II відміни, якщо наголос падає на суфікс	<i>вересне́вий, водне́вий, смуше́вий, овоче́вий</i>
-ов-	Літера о пишеться у суфіксі прикметників, утворених від іменників на твердий приголосний, а також на шиплячий та й , якщо наголос у слові падає на закінчення або корінь слова. Літера о пишеться після м'якого знака, яким позначено м'якість останнього кореневого звука	<i>казко́вий, добові́й, доцво́вий, гайові́й</i> <i>кульові́й, польові́й</i>
-єв-	Літера є у суфіксах присвійних прикметників чоловічого роду пишеться тоді, коли нею позначається кінцевий приголосний звук кореня [j] і суфіксальний [e]	<i>Андріє́ва, Олексіє́ва</i>

Вправа 42.

Спишіть слова, розкривши дужки. Поясніть правопис складних прикметників.

Загально(державний), високо(кваліфікований), арбітражно(процесуальний), дво(сторонній), урядово(господарський), адміністратив-но(розподільчий), соціально(економічний), соціально(культурний), соціально(необхідний), соціально(орієнтований), фінансово(майновий), конкурентно(спроможний), електронно(касовий), плато(спроможний).

Розбір прикметника, як частини мови

Схема розбору

1. Частина мови, питання.
2. Початкова форма (Називний відмінок, однини, чоловічого роду).
3. Розряд за значенням (якісний, відносний, присвійний).
4. Ступені порівняння (для якісних утворити, якщо ж немає, то пояснити чому).
5. Рід (в однині), число, відмінок, група (тверда чи м'яка).
6. Особливості правопису.
7. Синтаксична роль у реченні.

Зразки розбору прикметників

Чуєш: нива шумить колоскова. (С. Литвин)

Колоскова

1. Прикметник, яка?
2. Колосковий.
3. Відносний.
4. –
5. Жіночий рід, однина, називний відмінок, тверда група.
6. –
7. В реченні є означенням.

Бо на світі той наймудріший, хто найдужче любить життя. (В. Симоненко)

Наймудріший

1. Прикметник, який?
2. Мудрий.
3. Якісний.
4. Найвищий ступінь.
5. Чоловічий рід, називний відмінок, однина, тверда група.
6. –
7. У реченні є присудком.

Вправа 43.

I. Утворіть за поданим зразком прикметники від наведених іменників за допомогою суфіксів *-ськ-*, *-зьк-*, *-цьк-*. Поясніть їхній правопис.

Зразок: Грек – грецький.

Чумак, Токмак, ткач, Кагарлик, Перемишль, Ніжин, матрос, студент, парубок, Дрогобич, Ятрань, Кавказ, Черкаси, альпініст, Прага, латиш, гігант, Золотоноша, солдат, Коростень, турист, Буг, Виборг.

II. Зробіть морфологічний розбір виділених слів.

Вправа 44.

Напишіть контрольний диктант.

Зачинатель нової прози

Григорій Квітка-Основ'яненко – перший прозаїк нової української літератури. Творчий доробок його, крім фейлетонів, давно забутих жартівливих віршів, анекдотів, складають комедії, романи, оповідання та повісті.

Основу нехитрого сюжету повісті «Маруся» становить історія зворушливо-трагічного кохання сільської дівчини-красуні Марусі й міського парубка Василя, яке так трагічно обірвалося смертю героїні. Читача приваблюють своєю життєвістю персонажі повісті – прості, благородні, душевні люди, працьовиті й скромні, самовіддані й покірливі. Картини селянського життя, широке використання побутового матеріалу, звернення до народнопоетичних надбанів надали повісті виразного національного колориту. Описи звичаїв і образів у «Марусі» засвідчували багатовікову народну культуру, в якій виявилися гідність народу, краса й поетичність його душі.

Повість «Маруся» мала великий успіх. Письменницьку славу Квітки-Основ'яненка зміцнили наступні повісті – «Козир-дівка», «Сердешна Оксана».

Серед творців української літератури, яка стала великою літературою слов'янського світу й посіла належне місце у світовій культурі, неминусе значення має її прозаїк Г. Квітка-Основ'яненко, талант якого загальновідомий.

С. Зубков

П. Богдан Лепкий – не епізодичне ім'я в українській літературі, це постать першорядної ваги, непересічного таланту. Поет, прозаїк, перекладач, літературознавець, видавець – він у кожній з цих галузей зробив вагомий внесок в історію рідної культури. Творчість Б. Лепкого тривала майже півстоліття, на яке припали складні й драматичні події та суспільно-політичні процеси. Органічно вписана в процес розвитку української літератури від початку ХХ століття, що розгортався, з одного боку, під впливом традицій української класики під опікою І. Франка, а з другого – новітніх західноєвропейських літературних течій, творчість письменника протягом десятиліть посідала одне з провідних місць у розвитку української літератури на західноукраїнських землях, багато в чому визначаючи її рівень поряд з творчістю Василя Стефаника, Ольги Кобилянської та ін.

М. Льницький

§ 4. ЧИСЛІВНИК ЯК ЧАСТИНА МОВИ

Числівник – це повнозначна частина мови, що означає число, кількість переметів, їх порядок при лічбі й відповідає на питання **скільки? чий? котрий?**

За значенням числівники поділяються на кількісні і порядкові.

Кількісні означають кількість предметів, або число і відповідають на питання *скільки?*

Всі числівники за значенням та структурно-граматичними властивостями поділяються на дві основні групи: означено-кількісні і неозначено-кількісні.

1. *Означено-кількісні* числівники обіймають собою основну масу слів, що означають число.

За особливостями будови, значенням та використанням у мові, кількісні поділяються на *власне-кількісні, дробові числа і збірні*.

Власне кількісні числівники означають певну кількість однорідних предметів (десять стільців, два будинки) або абстрактне число в цілих одиницях (вісім ділиться на два).

Збірні числівники означають число у їх сукупності, як одне ціле (п'ятеро, семеро, десятеро). Вони вживаються переважно з

іменниками жіночого роду у формі називного та знахідного відмінка (двоє курчат, троє дітей, десятеро поросят) та з іменниками, що не мають однини (двоє дверей, четверо саней).

Рідше вживаються з іменниками чоловічого і жіночого роду (*шестеро коней, четверо людей, але п'ять дубів, шість тракторів, сім командирів*).

Дробові числівники означають частину від цілого, де кількість частин виражається чисельником у формі називного відмінка кількісного числівника, а те, яка частина від цілого, - знаменником у формі родового відмінка множини порядкового прикметника (дві третіх, три четвертих) або у формі називного відмінка однини (одна п'ята). Вони можуть виражатися іменниками: половина (замість одна друга), третина (замість одна третя) або власне кількісними числівниками та іменниками з прийменниками (два з половиною, два і три чверті).

2. *Неозначено-кількісні* числівники становлять невелику групу слів, що вказують на загальну, точно неозначену кількість предметів (багато книжок, мало парт, декілька осіб, чимало людей, безліч народу, кільканадцять кавунів, кількадесят вершників).

Окремі з них (багато, мало, чимало, небагато) можуть указувати також на неозначену кількість певної маси, яка не рахується, а вимірюється одиницями об'єму чи ваги (багато молока, чимало муки, мало меду, небагато піску) або означати обставини дії і тому виконувати роль не числівника, а прислівника: Хто багато робив, той багато знає. Хто багато обіцяє, той мало дає.

Порядкові числівники означають порядок предметів при лічбі і відповідають на питання котрий? який? (третій, п'ятий, сто вісімдесят шостий, дві тисячі сьомий).

За морфологічним складом на три групи: *прості, складні і складені*.

До простих належать числівники з непохідною основою від одного до десяти (сорок, сто, багато, мало, кілька) та похідною основою.

До складних належать числівники, що утворилися шляхом стягнення (з певними фонетичними змінами) двох або трьох слів в одне (від одинадцяти до дев'ятнадцяти, двадцять, тридцять, від п'ятдесяти до вісімдесяти, від двохсот до дев'ятисот).

Складені числівники становлять комбіновані сполучення двох і більше простих та складених числівників (тридцять п'ять, двісті сорок сім).

Числівники змінюються за відмінками і в реченні бувають різним членами.

Наприклад:

1. Три і чотири - сім (підмет і присудок).
2. Розділіть двадцять п'ять на п'ять (додатки).
3. Мій брат навчається в третьому класі (означення).
4. Я розкажу віри сьомого березня (обставина).

Числівники, що означають кількість, у сполученні з іменниками виступають одним членом, якщо мають форму називного чи знахідного відмінків.

Наприклад: Там три верби схилилися, мов журяться вони. (Гл.)

Вправа 45. Виписати числівники словами, в дужках вказати їх розряди: дробові, збірні, порядкові. Окремо відзначити іменники і займенники з кількісним значенням.

Зразок: У ланці було п'ятеро дівчат. П'ятеро — кількісний числівник, збірний.

1. За семирічним планом у містах і робітничих селищах має бути споруджено житлових будинків загальною площею в 650—660 мільйонів квадратних метрів, або близько 15 мільйонів квартир. 2. Споживання електроенергії в сільському господарстві в 2002 році порівняно з 1993 роком зросло в 5,3 рази. 3. Кількасот колгоспників Бориспільського району Київської області дивилось в театрі ім. І. Франка виставу «Не судилося». 4. Річне виробництво електроенергії повинно бути доведено на кінець десятиріччя приблизно до 900—1000 мільярдів, а на кінець другого десятиріччя — до 2700—3000 мільярдів кіловат-годин. 5. Троє рослих хлопців-розвідників зиркали на двері землянки (А. Шиян). 6. Стоїть дуб, на дубу — 12 гнізд, у кожному гнізді — по 4 синиці, у кожній синиці — по 14 яєць: 7 біленьких, 7 чорненьких (Відгадка — рік, місяці, тижні, у тижні сім днів і сім ночей). 7. На металургійні підприємства Дніпропетровська і Запоріжжя буде відправлено понад 1463 тонни

лому, зібраного юними ентузіастами столиці України («Веч. Київ»). 8. 184-мільйонний капітал вкладено в комунальний банк. 9. Десятки тисяч юнаків взяли участь у збиранні металевого лому («Веч. Київ»). 10. Для перевезення прокатного стану потрібно було близько 14 залізничних ешелонів («Наука і життя»). 11. Обсяг національного доходу України у найближчі 10 років збільшиться майже в два з половиною рази, а за 20 років — приблизно в 5 разів.

Вправа 46. Написати словами виділені числівники та вказати: 1) початкову форму; 2) розряд за значенням (кількісний, збірний, дробовий, порядковий); 3) відмінок (для кількісних); 4) узгоджується з іменником... і стоїть у роді..., числі..., відмінку ... (для порядкових числівників.)

1. Які зміни в структурі посівних площ стануться в колгоспах і радгоспах України? Озима пшениця займе 6,5 мільйона гектарів, кукурудза – понад 5 мільйонів гектарів, або 28 процентів усіх зернових, а бобові – близько 4 мільйонів гектарів, або 21 процент зернових.

2. Про бурхливий розвиток освіти в Україні свідчать такі дані: якщо кількість загальноосвітніх шкіл усіх видів становила в 1914/15 навчальному р. 124 тисячі, то в 1999/00 р. – 220,5 тисячі. Кількість учнів була в них відповідно 9,7 і 33,3 мільйона чоловік. У 2001 р. кількість учнів у початкових і середніх школах збільшилася до 38 – 40 мільйонів чоловік.

Вправа 47. Узгодити іменники, що в дужках, з числівниками, цифри написати словами.

57½ (кілограм); 3 (том); обидва (хлопець); 53 (карбованець); півтора (рік); 2½ (відро); 8½(відро); 1504 (метр); 1387 (екземпляр); $\frac{9}{13}$ (тонна); 0,87(сантиметр); 151(будинок); четверо (дівчина); 1673½ (гектар); 16 (піонер); 4 (поверх).

Зв'язок числівників з іменниками

Числівник	В якому відмінку ставимо іменник після числівника	Приклади
Один, одна, одно, (одне)	У називному або знахідному відмінку однини	На зборах був сто шістдесят один виборець. Комісія прийняла двадцять один відремонтований будинок
Два, три, чотири, обидві, дві, двадцять два, сто сорок чотири і подібні	У називному відмінку множини	Два столи, три карбованці, чотири мішки, обидва музиканти, обидві армії, дві сестри, двадцять два солдати, сто сорок чотири хлопці
П'ять, шість, сім і далі, тридцять сім, п'ятсот п'ятдесят вісім і подібні	У родовому відмінку множини	П'ять вікон, тридцять сім партизанів, п'ятсот п'ятдесят вісім мільйоні» карбованців
¼; ⅓; 0,98 2½; 3,5; 3¼; 4½; півтора і подібні	У родовому відмінку однини	¼ тонни; ⅓ числа; 0,98 кілограма, 2½ відра; 3,5 мільярда; 3 ¼ кілометра; 4½ центнера; півтора року
Від 5½, 6½ і далі; тисяча, мільйон, мільярд, четверо, десятеро і подібні	У родовому відмінку множини	5½ років, 6½ днів, 127½ кілометрів, тисяча пропозицій, мільйон гектарів, мільярд карбованців, четверо піонерів, десятеро школярів

Вправа 48. Поставити в потрібному відмінку числівники і іменники, що стоять у дужках.

І. Колгоспи намічають довести посіви кукурудзи на сухе зерно з 2,4 (мільйон) до 7 (мільйон) гектарів. При врожаї 40 (центнер) з гектара кукурудза дасть 1 мільярд 700 (мільйон) пудів зерна.

Площа під бобовими культурами в республіці збільшиться з 2,6 (мільйон) до 19 (мільйон) гектарів, у тому числі під горохом і кормовими бобами до 16,5 (мільйон) гектарів. При врожаї приблизно 20 (центнер) з гектара це дасть 2 (мільярд) 300 (мільйон) пудів зерна.

П. 1. Чотири сильних (вівчарка) дивились задумливо її гори (К.). 2. Поїхав і Онисько до Чижика, привіз і собі три (мішок) борошна (М.). 3. Двадцять чотири (рік) працює Ольга Іванівна Андрієвська на тваринницькій фермі радгоспу. 4. Сьогодні середній надій на корову 16,7 (кілограм), Буйна добавила $2\frac{1}{2}$ (кілограм) молока, завтра збільшимо її раціон на 3 кормоодиниці.

Відмінювання числівника

У відмінюванні кількісних числівників спостерігається різноманітність типів.

1. Числівник *один* відмінюється за зразком займенника *той*.

	О д н и н а		М н о ж и н а
<i>Чоловічий рід</i>	<i>Середній рід</i>	<i>Жіночий рід</i>	
Н. один	одно (одне)	одна	одні
Р. одного	одного одному	одної (одній)	одних одним
Д. одному		одній	одні (одних)
З. одного (один)	одно (одне)	одну	
О. одним	одним	одною (однією)	одними на одних
М. на одному (однім)	на одному (однім)	на одній	

2. Самостійний тип відмінювання мають числівники *два, три, чотири*.

Чоловічий і середній рід

Жіночий рід

Н. Два	дві	три	чотири
Р. двох	двох	трьох	чотирьох
Д. двом	двом	трьом	чотирьом
З. два (двох)	дві(двох)	три(трьох)	чотири
О. двома	двома	трьома	чотирма
М. на двох	на двох	на трьох	на чотирьох

3. Числівники від *п'яти* до *двадцяти*, а також *тридцять*, *п'ятдесят*, *шістдесят*, *сімдесят*, *вісімдесят* відмінюються за таким зразком:

Н. П'ять	п'ятнадцять	п'ятдесят
Р. П'яти (п'ятьох)	п'ятнадцяти (п'ятнадцятьох)	п'ятдесяти (п'ятдесятьох)
Д. П'яти (п'ятьом)	п'ятнадцяти (п'ятнадцятьом)	п'ятдесяти (п'ятдесятьом)
З. П'ять (п'ятьох)	п'ятнадцять (п'ятнадцятьох)	п'ятдесят (п'ятдесятьох)
О. П'ятьма (п'ятьома)	п'ятнадцятьма (п'ятнадцятьома)	п'ятдесятьма (п'ятдесятьома)
М. На п'яти (п'ятьох)	на п'ятнадцяти (п'ятнадцятьох)	на п'ятдесяти (п'ятдесятьох)

Числівники *п'ятдесят*, *шістдесят*, *сімдесят*, *вісімдесят* відмінюються тільки в другій частині.

4. Складні числівники на позначення сотень відмінюються за таким зразком:

Н. двісті	п'ятсот
Р. двохсот	п'ятисот
Д. двомстам	п'ятистам
З. двісті	п'ятсот (п'ятисот)
О. двомастами	п'ятьмастами (п'ятьомастами)
М. на двохстах	на п'ятистах

Числівники на позначення сотень відмінюються в обох частинах.

5. Числівники *тисяча*, *мільйон* і *мільярд* відмінюються як іменники (*тисяча* — як іменник мішаної групи першої відміни; *мільйон* і *мільярд* — як іменники твердої групи другої відміни).

6. Числівники *сорок, дев'яносто і сто* в усіх відмінках, крім називного і знахідного, мають закінчення *-а (сорока, дев'яноста, ста)*.

Н. сорок	дев'яносто	сто
Р. сорока	дев'яноста	ста
Д. сорока	дев'яноста	ста
З. сорок	дев'яносто	сто
О. сорока	дев'яноста	ста
М. на сорока	на дев'яноста	на ста

7. Складені кількісні числівники відмінюються так, як кожна з їх складових частин зокрема, напр.: *двісті вісімдесят п'ять, двохсот вісімдесяти (вісімдесятьох) п'яти (п'ятьох), двомстам вісімдесяти (вісімдесятьом) п'яти (п'ятьом)* і т. д.

Усі порядкові числівники (крім *третьї*) відмінюються, як прикметники твердої групи; числівник *третьї* відмінюється, як прикметник м'якої групи.

У складених порядкових числівниках відмінюється тільки останнє слово, напр.: *тисяча дев'ятсот сімдесят шостий, тисяча дев'ятсот сімдесят шостого* і т. д.

Вправа 49. Напишіть у всіх відмінкових формах числівники в сполученні з іменниками. Поясніть, яким способом синтаксичного зв'язку числівники зв'язані з іменниками.

11 (кінь), 50 (день), 200 (корінь), 60 (центнер), 200 (вагон), 2 (село), 4 (літо), 5 (віз), 10 (дівчата), 23-й (номер).

Вправа 50. Провідмініайте.

Обидві жінки, двоє хлопчиків, два товариші, четверо возів, чотири сантиметри.

Вправа 51. Запишіть у родовому і місцевому відмінках кількісні і порядкові числівники, позначені цифрами.

4 (місяці), 7 (дочка), 25 (кілограм), 40 (піонер), 1000 (робітник), 20840 (автомашин), 3 мільярди (рік), 90 мільйонів (люди).

Вправа 52. Від кількісних числівників і сполучень числівників з іменниками утворіть і запишіть порядкові числівники

і складні прикметники типу сто вісімдесят три мільйони – *ставісімдесятиртьохмільйонний*.

Сто вісімдесят п'ять мільйонів, сімдесят п'ять років, двісті п'ятдесят літ, сто двадцять п'ять тисяч, сто шістдесят вісім тисяч, триста мільярдів.

Вправа 53. Прочитайте. Замініть, де можливо, збірні числівники відповідними кількісними. Як впливають збірні числівники на стилістичне забарвлення речення?

1. У старого Лук'яна Хомутенка сімєєчка...: він з жінкою та восьмеро дітей (*Г. Тютюнник*.) 2. Під стінкою на вичовганій канапі сиділо ще двоє пасажирів. (*Петро Панч*.) 3. **Вже** можна було розібрати, що там (у човні) сиділо четверо – двоє на веслах, а двоє – один проти іншого. (*М. Коцюбинський*.) 4. Десятеро спортсменок, великих, міцних, широкоплечих, пройшли строєм. (*В. Собко*.) 5. Має дочок він **для** нас аж дванадцятєро враз. (*Л. Первомайський*.) 6. У **хвіртку** пара за парою ввійшли двадцятєро хлопців і двадцятєро дівчат. (*Ю. Смолич*.)

Правопис числівників

1. М'який знак пишемо у простих числівниках п'ять, шість, дев'ять, десять, а також у кінці складних числівників від 11 до 30. У складних числівниках від 15 до 19 м'який знак всередині не пишемо так само, як і в числівниках від 50 до 80 і від 500 до 900.

2. М'який знак пишемо при відмінюванні числівників після м'якого приголосного: трьох, чотирьох, п'ятьох, восьми, вісьмом, дев'ятьом, двадцятьма. У словах мільйон, мільярд м'який знак пишемо в середині слова.

3. Порядкові числівники, які закінчуються на -тисячний, -мільйонний, -мільярдний пишуться одним словом: шеститисячний, п'ятимільярдний, п'ятдесятимільйонний.

Вправа 54. Провідміняти усно числівники разом з іменниками.

1 зустріч, 5 років, 11 коней, 25 кіз, 60 днів, 200 дерев,; 500 гектарів, 100 учнів, 4 брати, п'ятеро хлопців, 2 ½ літра.

Вправа 55. Переписати і написати цифри словами.

I. Серед робітників і службовців, зайнятих у народному господарстві України, жінки становлять 47 відсотків. У системі охорони здоров'я жінок 85 відсотків, освіти – 69, у промисловості – 45 відсотків. За даними останнього перепису, в нашій країні працюють 233 тисячі жінок інженерів, 300 тисяч лікарів, 1 мільйон 283 тисячі вчителюк, понад 115 тисяч наукових працівників, у тому числі 700 академіків.

II. Ліси Кореї відзначаються винятковою різноманітністю рослинності. Модрина, корейський кедр, ялина і сосна, дуб, береза, горіх, тополя, верба, вишня і багато інших видів, яких налічується близько 3000, роблять ліси країни особливо цінними. Дуб представлений тут 22 видами, сосна – 8, береза – 15, клен – 28, бересклет – 16, рододендрон – 18 і т. д. («Наука і життя»).

III. 1. Скільки буде, якщо до 17928 додати 162752, а від 10137 відняти 4582. 2. Якщо від 928 відняти 282, то залишиться 646. 3. Карл Маркс народився 5 травня 1818 року, а помер 14 березня 1883 року. 4. Мій дід прожив 94 роки, а бабуся – 87.

Вправа 56. Вставити числівники 3, 5, 7, 16, 90, 200, 60, 300 (за вибором) в дані речення. Написати числівники словами.

I.1. На купівлю книг ми витратили ... карбованців. 2. Я витратив близько ... карбованців. 3. Він був радий і ... карбованцям. 4. Видайте ... карбованці. 5. Я приїхав з ... карбованцями. 6. Зійшлись на .. карбованцях.

ТЕКСТИ ДЛЯ ДИКТАНТІВ

I. Щоб мати уявлення про обсяг роботи, який виконали будівельники і монтажники, споруджуючи доменну піч на Дніпродзержинському заводі, наведемо такі факти.

Тут було перероблено 300 тисяч кубометрів землі, укладено 50 тисяч кубометрів бетону і залізобетону, 19 тисяч тонн цегли. Монтажники змонтували 12 тисяч тонн металевих конструкцій і 5 тисяч тонн технологічного устаткування. Крім того, було укладено

80 кілометрів кабелів та електричних проводів, 100 кілометрів водопроводів, 16 кілометрів залізничних колій («Наука і життя»).

II. Виробництво чавуну намічається довести в 2005 р. до 60-70 мільйонів тонн, сталі до 86-91 мільйонів тонн, прокату – до 65 – 75 мільйонів тонн. Буде збудовано найбільші в світі доменні печі об'ємом у 2000 і 2280 кубічних метрів, мартенівські печі місткістю 500 і більше тонн, електропечі – 80 і 180 тонн, безперервні автоматизовані прокатні стани продуктивністю в 3 – 4 мільйони тонн за рік та інші агрегати.

III. Високий рівень розвитку важкої індустрії і здійснення заходів по піднесенню сільського господарства дадуть змогу значно збільшити виробництво продовольчих і промислових товарів.

Протягом семиріччя валова продукція легкої промисловості зросте приблизно в півтора, харчової промисловості – в 1,7 рази. Виробництво бавовняних тканин збільшиться на 33 – 38 процентів, шерстяних – на 65 процентів, шовкових на 76 процентів, взуття шкіряного – на 45 процентів, м'яса – в 2,1 рази, масла тваринного – на 58 процентів, молочної продукції – в 2,2 рази, цукру – на 76 – 90 процентів, риби – на 60 процентів.

IV. На 2007 – 2008 роки передбачається збільшення обсягу валової продукції сільського господарства в 1,7 рази. Середньорічний приріст виробництва становитиме 8 відсотків.

Можна відзначити, що за останні 7 років середньою річний темп приросту сільськогосподарської продукції в Сполучених Штатах Америки становив менше 2 процентів.

V. За 2005 – 2006 роки буде випущено з вищих навчальних закладів 2 мільйони 300 тисяч спеціалістів проти 1 мільйона 700 тисяч чоловік, випущених у попередньому семиріччі. Загальне число спеціалістів з вищою освітою становитиме в 2006 р. більш як 4,5 мільйона чоловік, тобто зросте в півтора рази порівняно з 2005 роком.

Схема морфологічного розбору числівника

1. Частина мови, питання.
2. Початкова форма (Н.в. або Н.в. одн. чол. роду)
3. Розряд за значенням (*кількісний* (власне кількісний, неозначено- кількісний, збірний, дробовий) чи *порядковий*).
4. За будовою: *простий, складний чи складений*.
5. Рід, число (якщо є), відмінок.
6. Особливості правопису.
7. Синтаксична роль у реченні.

Зразок морфологічного розбору числівника

Ці двоє були на сьомому небі від щастя.

Двоє – числівник, скільки?	Сьомому – числівник, якому?
Двоє.	Сьомий.
Кількісний, збірний.	Порядковий.
Простий.	Простий.
Н.в.	Середн. рід, одн., М.в.
Орфограма „Вживання буквосполучення ьо”.	
Підмет.	Означення.

Вправа 57. Спишіть, розкриваючи дужки. Зробіть морфологічний розбір числівників.

Стулились краями (два) половини – одна зелена, **друга** блакитна – й замкнули у собі сонце, немов перлину. (*М. Коцюбинський.*) 2. Вік в оцій кузні, – з (дванадцять) **років**. (*А. Головка.*) 3. Товаришу! Не здивуйте з лінивого **вірша...** Розмір, неначе химерная хвиля, розбивається раптом **об кожну** малу перешкоду, ви даремне шукали б у ньому (**дев'ятий**) валу. (*Леся Українка.*) 4. Підкинули іще (один) **поліно**, воно стріляло, схоплене вогнем (*М. Бажан.*)

§ 5. ЗАЙМЕННИК

ЗАЙМЕННИК		
(початкова форма – називний відмінок однини) самостійна змінна частина мови		
вказує на		
предмет, ознаку, кількість АЛЕ не називає їх		
відповідає на питання		
хто? що? <i>я, вони, хто, ніщо</i>	який? чий? <i>мій, його, всякий, ніякий</i>	котрий? скільки? <i>ніскільки, скільки- небудь, декотрий</i>
замінює		
іменник	прикметник	числівник
синтаксична роль		
У реченні займенник може бути тим же членом речення, що й іменник, прикметник, числівник:		
а) підметом: <i>Ми не лукавили з тобою, ми просто йшли, у нас нема Зерна неправди за собою (Т. Шевченко);</i>		
б) означенням: <i>Наша дума, наша пісня не вмре, не загине (Т. Шевченко);</i>		
в) додатком: <i>Журбою не накличу собі долю, коли так не маю (Т. Шевченко);</i>		
г) обставиною: <i>Шукайте цензора в собі. (Ліна Костенко)</i>		
г) іменною частиною складеного присудка: <i>Коли буду я навіть сивою, і життя моє піде мрякою, я для тебе буду красивою, а для когось, може, й ніякою. (Ліна Костенко)</i>		
граматичні значення		
різноманітні		
усі змінюються, але по-різному		
за відмінками (як іменники), деякі мають рід (він, вона, воно), особу (я, ти...)	за родами, числами й відмінками (як прикметники) <i>весь, вся, всі</i>	за відмінками (скільки, скількох), як порядкові чис- лівники (рід, число, відмінок): <i>котрий, котра, котрі</i>

Стилістична функція займенників:

- а) зв'язують текст;
- б) допомагають уникнути повторів.

Розряди займенників за значенням

1. Особові – такі займенники, які вказують на осіб, інших істот, предмети, явища.

Змінюються за відмінками й числами; займенник *він* змінюється за родами

	однина	множина
1 особа	<i>я</i>	<i>ми</i>
2 особа	<i>ти</i>	<i>ви</i>
3 особа	<i>він (ч.р.)</i> <i>вона (ж.р.)</i> <i>воно (с.р.)</i>	<i>вони</i>

2. Питальні (*хто? що? який? чий? котрий? скільки?*) – такі займенники, які містять у собі запитання про особу, предмет, ознаку, кількість. *Хто? що? скільки?* змінюються за відмінками, *який? чий? котрий?* – за родами, числами і відмінками, як прикметники.

3. Зворотний – займенник вказує на того, хто виконує дію. Він не має роду, числа і називного відмінка; за іншими відмінками займенник змінюється: *себе*.

4. Відносні (*хто, що, який, чий, котрий, скільки*) – це ті ж питальні займенники, але без питання. Виконують роль сполучних слів для приєднання підрядних речень до головних: *хто, що, який, чий, котрий, скільки* – з'єднують прості речення у складному.

5. Заперечні (*ніхто, ніщо, ніякий, нічий, нікотрий, ніскільки, жодний (=ніякий)*) – займенники, що вказують на відсутність особи, предмета, ознак, кількості. Вони мають ті ж морфологічні ознаки, що й питальні займенники, від яких вони утворені за допомогою частки *ні*.

6. Неозначені (*будь-хто, що-небудь, абиякий, котрийсь, казна-кого, хтозна-чому, деким, деякий*) – займенники, які вказують на неозначену (невідому) особу, предмет, ознаку, кількість. Вони утворюються від питальних додаванням часток

казна-, хтозна-, будь-, -небудь, аби-, де-, -сь. Мають такі ж ознаки, що й питальні займенники, від яких вони утворені.

7. Присвійні (*мій, твій, свій, наш, ваш, їхній, її, його*) – займенники, які вказують на приналежність предмета будь-якій особі.

Присвійні займенники (крім **його, її**) змінюються за родами, числами і відмінками, як прикметники. Займенники **його, її** є незмінними.

8. Вказівні (*той, цей, сей, такий, стільки*) – займенники, що вказують на предмет, ознаку, кількість.

Займенники *той, цей, сей, такий* змінюються за родами, числами і відмінками, як прикметники.

Сільки – змінюється лише за відмінками.

9. Означальні (*весь, сам, самий, всякий, кожний, інший, жодний (=ні один)*) – займенники, що вказують на узагальнену ознаку. Вони змінюються за родами, числами і відмінками, як прикметники.

ВІДМІНЮВАННЯ ЗАЙМЕННИКІВ

Особові та зворотні займенники

	1 особа		2 особа		3 особа		
Н.	<i>я</i>	<i>ми</i>	<i>ти</i>	<i>ви</i>	<i>він, воно</i>	<i>вона</i>	-
Р.	<i>мене</i>	<i>нас</i>	<i>тебе</i>	<i>вас</i>	<i>його</i> <i>(у нього)</i>	<i>її</i> <i>(у неї)</i>	<i>себе</i> <i>(до себе)</i>
Д.	<i>мені</i>	<i>нам</i>	<i>тобі</i>	<i>вам</i>	<i>йому</i>	<i>їй</i>	<i>собі</i>
З.	<i>мене</i>	<i>нас</i>	<i>тебе</i>	<i>вас</i>	<i>його</i> <i>(нього)</i>	<i>її</i>	<i>себе</i> <i>(на себе)</i>
О.	<i>мною</i>	<i>нами</i>	<i>тобою</i>	<i>вами</i>	<i>ним</i>	<i>нею</i>	<i>собою</i>
М.	<i>(на)</i> <i>мені</i>	<i>(на)</i> <i>нас</i>	<i>(на)</i> <i>тобі</i>	<i>(на)</i> <i>вас</i>	<i>(на)</i> <i>ньому,</i> <i>нім</i>	<i>(на)</i> <i>ній</i>	<i>на собі</i>

Коментар!

1. У непрямих відмінках особові займенники мають **іншу основу**, ніж у називному.

2. Зворотний займенник **себе** не має форми називного відмінка. Він змінюється як особовий займенник **ти**, починаючи з родового відмінка.

3. Займенники третьої особи в родовому, знахідному, місцевому відмінках з прийменниками мають приставний звук **н** (у ньому, над ним), а в орудному відмінку звук **н** вживається завжди (нею, ним).

4. Якщо займенники **його, її, їх** вживаються як присвійні (чий? чия? чий?), то вони не змінюються і не мають початкового **н** (його твір, його твору, його твором).

5. Перед займенником **мною**, що починається збігом двох приголосних, для милозвучності вимови прийменники **над, під, перед** вживаються з голосним **і**: **зі мною, наді мною**.

Питальні та відносні займенники

Н.	<i>хто</i>	<i>що</i>
Р.	<i>кого́ (до ко́го)</i>	<i>чо́го (до чо́го)</i>
Д.	<i>кому</i>	<i>чому</i>
З.	<i>кого́ (на ко́го)</i>	<i>що</i>
О.	<i>ким</i>	<i>чим</i>
М.	<i>(на) кому, кім</i>	<i>(на) чому, чім</i>

Зразки відмінювання займенників чий, скільки

Н.	<i>чий, чие</i>	<i>чия</i>	<i>чийї</i>	<i>скільки</i>
Р.	<i>чийого</i>	<i>чиейї</i>	<i>чийїх</i>	<i>скількиох</i>
Д.	<i>чийому, чиему</i>	<i>чийїй</i>	<i>чийїм</i>	<i>скількиома</i>
З.	<i>чий, чийого, чие</i>	<i>чию</i>	<i>чийї, чийїх</i>	<i>скільки, скількох</i>
О.	<i>чийм</i>	<i>чиейю</i>	<i>чийїми</i>	<i>скількиома</i>
М.	<i>(на) чийому, (на) чиему, на) чийм</i>	<i>(на) чийїй</i>	<i>(на) чийїх</i>	<i>(на) скількох</i>

Запам'ятай!

В українській мові відносний займенник **що** збігається за написанням і звучанням зі сполучником **що**, який також з'єднує залежне речення з головним у складному. Як же їх розрізнити? Це робиться просто.

Якщо ми можемо слово **що** замінити синонімічним йому **який**, то це займенник. Коли ж така заміна неможлива, то **що** – сполучник.

ПОРІВНЯЙ!	
Що – відносний займенник	Що - сполучник
Вона так гарно намалювала сімейку грибів-боровиків, що (які) стали в коло на лісовій галявині. (В. Чухліб).	І знали ми, що слави нам не буде. (І. Франко)

**Присвійні, вказівні, означальні займенники
Зразки відмінювання**

	Присвійні				Вказівні				
Н.	<i>мій</i>	<i>моє</i>	<i>моя</i>	<i>мої</i>	<i>той</i>	<i>цей</i>	<i>та</i>	<i>ця</i>	<i>ці</i>
Р.	<i>мого</i>	<i>мого</i>	<i>моєї</i>	<i>моїх</i>	<i>того</i>	<i>цього</i>	<i>тієї</i>	<i>цієї</i>	<i>цих</i>
Д.	<i>моєму</i>	<i>моєму</i>	<i>моїй</i>	<i>моїм</i>	<i>тому</i>	<i>цьому</i>	<i>тій</i>	<i>цій</i>	<i>цим</i>
З.	<i>мій,</i> <i>мого</i>	<i>моє</i>	<i>мою</i>	<i>мої,</i> <i>моїх</i>	<i>той,</i> <i>того</i>	<i>цей,</i> <i>цього</i>	<i>ту</i>	<i>цю</i>	<i>цих</i>
О.	<i>моїм</i>	<i>моїм</i>	<i>моєї</i>	<i>моїми</i>	<i>тим</i>	<i>цим</i>	<i>тією</i>	<i>цією</i>	<i>цими</i>
М.	<i>(на)</i> <i>моєму,</i> <i>моїм</i>	<i>(на)</i> <i>моєму,</i> <i>моїм</i>	<i>(на)</i> <i>моїй</i>	<i>(на)</i> <i>моїх</i>	<i>(на)</i> <i>тому</i>	<i>(на)</i> <i>цьому</i>	<i>(на)</i> <i>тій</i>	<i>(на)</i> <i>цій</i>	<i>(на)</i> <i>цих</i>

Коментар:

1. За зразком займенників **мій (моя, моє, мої)** відмінюються і **твій, свій**.

2. Займенники **наш, ваш** відмінюються, як прикметники твердої групи, **їхній** – м'якої.

3. Займенники **те, це** змінюються, як займенники **цей** (крім називного та знахідного відмінків).

4. Вказівний займенник **стільки** відмінюється за відмінками, як **скільки**.

	Означальні		
Н.	<i>весь, увесь</i>	<i>вся, уся</i>	<i>всі, усі</i>
Р.	<i>всього, усього</i>	<i>всієї</i>	<i>всіх</i>
Д.	<i>всьому, усьому</i>	<i>всій</i>	<i>всім</i>
З.	<i>весь, всього</i>	<i>всю</i>	<i>всіх</i>
О.	<i>всім, усім</i>	<i>всією</i>	<i>всіма</i>
М.	<i>(на) всьому, всім, усім</i>	<i>всій</i>	<i>всіх</i>

Коментар:

1. Займенники *весь(увесь), вся, всі* змінюються, як прикметники м'якої групи.
2. Усі інші займенники відмінюються за зразком прикметників твердої групи.
3. Заперечні та неозначені займенники відмінюються за зразком питальних (відносних)

Правопис займенників

1. Заперечні займенники *ніхто, ніщо, ніякий, нічий, нікотрий, ніскільки* утворюються від питальних займенників додаванням до них частки *ні*, що має заперечне значення.

2. З часткою *ні* заперечні займенники *пишуться разом*. Якщо ж *прийменник відокремлює частку ні* від займенника то всі три слова *пишуться окремо*: *нікого – ні до кого, нічим – ні з чим, ніякого – ні в якого, нічисі – ні в чиєї, ніщо – ні за що* (але *ніз'яцо* – прислівник).

3. Неозначені займенники утворюються від питальних займенників додаванням до них часток *де-, аби-, -сь, будь-, небудь-, казна-, хтозна-, бозна-*.

4. З частками *де-, аби-, -сь* неозначені займенники *пишуться разом*: *дещо, декого, деяким, абихто, абичому, абичий, абиякий, хтось, щось, якийсь, котрийсь*.

5. З частками *будь-, небудь-, казна-, хтозна-, бозна-* неозначені займенники *пишуться через дефіс*: *будь-хто, будь-чого, кого-небудь, чий-небудь, казна-чим, хтозна-скільки, бозна-котрий, бозна-чий, хтозна-скільких*.

6. Якщо *прийменник відокремлює частку* в неозначеному займеннику, то всі три слова *пишуться окремо*: *абикого – аби в кого, деякий – де з яким, будь-чого – будь від чого, казна-чим – казна з чим, хтозна-якого – хтозна до якого, бозна-котрим – бозна з котрим, хтозна-скільких – хтозна в кількох*.

Правопис неозначених і заперечних займенників *разом, окремо, через дефіс* є небуквеною орфограмою.

Увага. Вказівний займенник *стільки* і питально-відносний займенник *скільки* не слід змішувати з прислівниками *скільки, стільки*. Займенники означають неозначену *кількість* предметів і пов'язуються в реченні з іменником (виступають як частина складеного підмета або додатка): *Скільки доріг* в далині нашим юним лавам (Мас.) *Я стільки* бачив там краси (Сосюра).

Прислівники *скільки, стільки* виступають при дієслові-присудку обставиною міри або ступеня: *Скільки* виходив ти пішки, Митрофане наш завзятий. (Ус.) *Стільки* в світі горя, як піску у моря (Н. тв.)

Схема морфологічного розбору займенника

1. Частина мови.
2. Початкова форма – називний відмінок однини.
3. Розряд за значенням.
4. Відмінок, рід, число, особа (для особових).
5. Синтаксична роль.
6. Орфограма.

Зразок морфологічного розбору займенника

Сніг з морозом поморозив всі на полі квіти. (Леся Українка).

Всі – займенник, весь, означальний, знахідний відмінок, множина, означення.

Інтелектуальна розминка.

Відгадати загадки. Підкреслити займенники, визначити розряди.

1. Мій брат має два голуби. Вони попід землею ходять, червінці знаходять.
2. У нас була така корова, що їла солому й дрова.
3. Нова посудина, а вся в дірах.
4. Б'ють мене ломакою, ріжуть мене ножакою.
5. Посеред нашого села стоїть бочка вина.
6. Весь світ одягає, само одягу не має.
7. У нашого дядька білих курей прядка.
8. Його не було, нема, й не буде, але ім'я його існує.
9. Прийшов хтось, вкрав щось, бігти за ним, не знати, за ким.

(“Загадки Явдохи Зуїхи”)

Довідка: зуби, пташине молоко, трактор, вітер, хліб, решето, ніч, голка, колодязь.

Вправа 58. Записати подані займенники у родовому, орудному та місцевому відмінках з прийменниками.

Будь-що, будь-хто, децю, дехто, хто-небудь, що-небудь, абихто, абищо, ніхто, ніщо.

Тестування

Вкажіть, у якому рядку всі займенники пишуться разом.

1. Ні/хто, де/який, аби/що, ні/котрий, хто/сь.
2. Ні/для/кого, ні/який, де/що, хтозна/що, аби/хто.
3. Ні/скільки, ні/з/чим, де/хто, будь/що, казна/що.
4. Ні/чий, будь/який, ні/від/чого, казна/хто, будь/хто.
5. Ні/в/якому, ні/чого, де/що, хто/небудь, аби/хто.

У якому реченні виділене слово є вказівним займенником?

1. Ми тоді ще були дітьми і, може, не одразу розуміли *всю* велич першої науки першого свого вчителя (В. Кучер).
2. Минали роки, і *кожен* з нас усе більше і глибше усвідомлював велику ціну знанням (В. Кучер).
3. Скільки піросло й полетіло нас
В молодій весні, в колосистім полі,
А у тебе знов та ж доріжка в клас,
Той же явір наш
Під вікном у школі (А. Малишко).
4. Вчителько *моя*, зоре світова,
Раднице моя
на Україні милій (А. Малишко).
5. Сонечко встає, і в росі трава,
Біля школи в *нас* зацвітають віти (А. Малишко).

У якому рядку всі займенники пишуться через дефіс?

1. Аби/хто, будь/що, казна/чий, де/котрий, ні/хто.
2. Ані/який, де/який, аби/що, чий/сь, будь/хто.
3. Де/котрий, що/небудь, хтозна/чий, ні/який, що/сь.
4. Будь/що, чий/небудь, казна/який, хтозна/скільки, будь/який.
5. Ні/скільки, хто/сь, хтозна/який, казна/що, ані/що.

У якому рядку морфологічний аналіз виділеного слово зроблено правильно?

Хвалися *своїм* умінням, а не батьківським (Народна творчість).

1. *Своїм* – займенник, початкова форма – *свій*, зворотний, вжито в називному відмінку, не має роду й числа, у реченні є означенням.

2. *Своїм* – займенник, початкова форма – *свій*, присвійний, вжито в орудному відмінку, в однині, середнього роду, у реченні є означенням.

3. *Своїм* – займенник, початкова форма – *свій*, означальний, вжито в родовому відмінку, в однині, чоловічого роду, у реченні є додатком.

4. *Своїм* – займенник, початкова форма – *свій*, особовий, вжито в знахідному відмінку, в множині, у реченні є означенням.

5. *Своїм* – займенник, початкова форма – *свій*, відносний, вжито в називному відмінку, має форму тільки однини, у реченні є обставиною.

Вкажіть у якому рядку всі слова – займенники.

1. Дехто, дещо, дешево, десять, деякий.
2. Аби як, аби хто, аби тільки, аби чий, абзац.
3. Ніхто, нігось, ніж, нічий, ніскільки.
4. Хто, хтось, хто-небудь, хтозна-що, будь-хто.
5. Мій, мідь, між, мізкувати, ми.

У якому рядку допущено помилки в написанні займенників?

1. Ніхто, дехто, хто-небудь, будь-який, аби хто.
2. Казна у кого, хтозна що, аби що, якийсь, деякий.
3. Дещо, що-небудь, аби який, ніщо, хтозна з ким.
4. Хтось, нічий, будь-хто, казна-що, ні з чим.
5. Щось, будь-що, ніскільки, кого-небудь, декого.

У якому реченні виділений займенник є підметом?

1. Сильне море, зберися на силі!
Ти потужне, нема *тобі* впину (Леся Українка).
2. Земле! Як тепло *нам* із тобою! (М. Рильський)
3. Оставайся шукать батька.

- А я вже шукала (Т. Шевченко).
4. Ой нема, нема ні вітру, ні хвилі
Із *нашої* України (Т. Шевченко).
 5. *Кому* се ти плетеш віночки,
Красо моя? (Леся Українка)

У світі фразеологізмів.

Прочитати синонімічний ряд фразеологізмів зі значенням “діти схожі на батьків”. Визначити, які розряди займенників тут наявні. Запам’ятати деякі з них для збагачення свого усного і писемного мовлення.

Який батько, такі його й діти, яке дерево, такі його квіти. Яка хата, такий тин, який батько, такий син. Які мамко й татко, таке і дитятко. Яка мама, така сама. Яке дерево, такий клин. Яке коріння, таке й насіння. Яке зіллячко, таке і сім’ячко. Яка щепка, така яблуна. Яка яблуна, такі яблучка.

Вправа 59 (усно).

Провідміняти подані словосполучення. Якщо в деяких відмінках існують паралельні форми, навести їх.

Та вежа, це ремесло, ця площа, оце бажання, ота мрія, той перехожий, моя груша, нічис кошеня, якась ніша, кожне обличчя, її ім’я, їхній лікар, його річ, жоден звір.

Питання для самоконтролю.

1. Яка частина мови називається займенником?
2. З якими частинами мови співвідноситься займенник?
Проілюструвати прикладами.
3. Які синтаксичні функції виконує займенник? Навести приклади.
4. Назвіть розряди займенників і всі слова, які до них належать.
5. Як відрізнити питальні займенники від відносних?
6. Як утворилися заперечні займенники? Як вони пишуться?
7. Як утворилися неозначені займенники? Які з них пишуться разом, а які – через дефіс?
8. У чому особливість відмінювання займенників кожного розряду?

§ 6. ДІЄСЛОВО ЯК ЧАСТИНА МОВИ

До дієслів відносяться слова, що означають дію або стан як процес.

Дії завжди пов'язані з якимось виконавцем: людиною (*робітник працює, учень пише*), твариною (*кінь біжить, півень кукурікає*), неістотою (*стовп хитається, сонце світить*), явищем природи (*сніг іде, вітер віє*). Стани також у переважній більшості випадків є ознакою якогось їх носія (*дитина росте, квітка розквітає, дерево зеленіє*). Але так звані безособові дієслова виражають стан безвідносно до їх носія: *смеркає, світає, теплішає*.

Дієслово охоплює власне дієслова, тобто форми, що змінюються за особами, часами, способами і числами (*ходжу, ходиш, ходишь, ходив, ходила, ходив би, ходили б*), інфінітиви, чи неозначені форми (*ходити, носити, робити*), дієприкметники (*писаний, зроблений, побілілий, працюючий*) і дієприслівники (*ходячи, пишучи, зробивши, написавши*). Усі ці дієслівні утворення мають доконаний або недоконаний вид. Так, від *ходити* дуже рідко вживається форма дієприкметника *ходячий* (*ходячий хворий*).

Вид дієслова

Вид - одна з найважливіших ознак дієслова. Дієслова можуть означати дію завершену і незавершену. Залежно від цього вони поділяються на дієслова недоконаного і доконаного виду. Дієслова недоконаного виду означають незавершену дію і відповідають на питання *що робити? що робив? що роблю? що буду робити?* (*працювати, працював, працюю, працюватиму, буду працювати*). Дієслова доконаного виду означають дію завершену і відповідають на питання *що зробити? що зробив? що зроблю?* (*сказати, сказав, скажу*).

Дієслово одного виду переважно відповідає дієслову іншого виду. Лексичне значення таких дієслів не має змінюватися: *мити-помити, плести – заплести, іти - зайти*. Такі дієслова утворюють видові пари.

Окрім дієслова поєднують у собі значення як доконаного, так і недоконаного виду. До них належать дієслова з суфіксом – *ува-*, переважно іншомовного походження: *організувати, телегра-*

фувати, гарантувати, наслідувати, інтесифікувати, воєнізувати. Є дієслова, які завжди, бувають або доконаного, або недоконаного виду тобто одновидові дієслова.

Лише доконаний вид має дієслова: *розговоритися, наговоритися, розгніватися, натерпітися, насміятися, напружуватися.*

Лише недоконаний має дієслова: *гордувати, грабувати, намагатися, прагнути, лихоманити, імпонувати.*

Вправа 60. Прочитайте. Спишіть. Позначте дієслова у формі доконаного і недоконаного виду.

Надворі весна вповні. Куди не глянь – скрізь розвернулося, розпустилося, зацвіло пишним цвітом. Ясне сонце, тепле й приязне, ще не вспіло наложити палючих слідів на землю... Поле – що бе..крає море – скільки зглянеш – розіслало зелений килим, аж смієт..ся у очах. Над ним синім шатром розіп..ялось небо – ні плямочки, ні хмарочки, чисте, прозоре – погляд так і тане... З неба, як ро.топлене золото, (л,лл)ється на землю блискучий світ сонця; на ланах грає соня..на хвиля; під хвилию спіє хліборобс.ка доля... Леген.кий вітрець подихає з теплого краю, перебігає з нивки на нивку, живить, освіжає кожну билінку... (Панас Мирний і Іван Білик.)

Поясніть написання префіксів без-, роз-.

Вправа 61. Чим різняться дієслова, які входять у видові пари?

дати – давати наказати – наказувати кінчити – кінчати
припинити – припиняти прикрасити – прикрашати взяти – брати
подивитися – дивитися вибрати – вибирати віддерти – віддирати
замерти – замирати витерти

Виділіть корінь і суфікс у поданих дієсловах: Який суфікс стоїть після кореня в дієсловах недоконаного виду?

Чи відбивається це в написанні коренів -бир-, -дир-, -мир-, -тир-, -етил-?

Дієвідміни

При творенні особових форм дієслів, дієприкметників і дієприслівників важливо знати, до якої дієвідміни належить дієслово. Адже від цього залежить, які закінчення приймав воно в теперішньому часі і з допомогою яких суфіксів творяться дієприкметник і дієприслівник. Дієслова I дієвідміни мають у більшості особових закінчень теперішнього часу голосний [e] (*пливеш, пливе, пливемо, пливете*), а в 3-й особі множини приймають закінчення -уть (після [й] основи на письмі – ють); *пливуть, пишуть, кажуть, працюють, співають*. Дієслова II дієвідміни мають у більшості особових закінчень **теперішнього часу голосний [и]** (*любиш, любить, любимо, любите*), а в 3-й особі множини приймають закінчення -ать (ять): *люблять, роблять, варять, летять, гоять, лежать, мовчать*.

Належність дієслова до I чи II дієвідміни можна визначити за основою інфінітива.

Усі дієслова, що мають суфікси -и-, -і-, -а- (після [ж], [ч], [ш], [щ]), які зникають у формі 1-ї особи однини теперішнього часу, належать до II дієвідміни: *бачити – бачу, варити – варю, робити – роблю, горіти – горю, летіти – лечу, гоїти – гою, лежати – лежу*.

Якщо суфікси -і- або -а- зберігаються перед закінченнями 1-ї особи однини, то дієслово треба відносити до I дієвідміни: *біліти – білію (а отже: білієш, біліє, біліємо, білієте, біліють), чорніти – чорнію, качати – качаю, мішати – мішаю*.

Дієслова з суфіксами -ва-, -ува-(юва), -ну- завжди належать до I дієвідміни.

Дієслова перехідні і неперехідні

За своїм значенням і відношенням до інших частин мови усі дієслова поділяються на дві групи: перехідні і неперехідні.

Перехідні дієслова означають таку дію, яка переходить на інший предмет. Ці дієслова вимагають щоб залежний від них іменник (займенник) був:

1. У формі знахідного відмінка без прийменника.
2. У формі родового відмінка без прийменника.

3. Дія дієслова переходить не на весь предмет, а на частину його.
4. Із заперечною часткою *не*, що вимагає родового відмінка без прийменника.

Неперехідні дієслова означають дію, яка на інший предмет не переходить.

Деякі дієслова можуть бути і перехідними (*шити плаття, білити хату*) і неперехідними (*шити голкою, шити гарно, білити вдень*).

Якщо до перехідного дієслова додати частку *–ся* (*–сь*), то воно стає неперехідним (*будувати – будуватися*).

Способи дієслів

Грамаітична категорія, яка виражає відношення дії до дійсності з точки зору того, хто говорить, називається способом дієслова. Є три способи дієслова: **дійсний, умовний, наказовий**.

1. **Дійсний** спосіб виражає таку дію, яка є дійсним цілком реальним фактом або ж заперечує наявність дії. Дієслова дійсного способу виступають у формах теперішнього, минулого і майбутнього часів: *Дніпро впадає в Чорне море. Київ славиться каітанами. Не гріє сонце на чужині...*

2. **Умовний** спосіб виражає дію, яка може реалізуватися за певних умов. Дієслова умовного способу утворюються від дієслів минулого часу за допомогою частки *би* (після приголосних: *мив би, клеїв би, працював би*) і *б* (після голосних: *везла б, мала б, могла б*). Дієслова умовного способу не мають часу й особи, а змінюються за родами і числами (*мав би, мала б, мало б, мали б*).

3. **Наказовий** спосіб виражає спонукання до якоїсь дії у формі наказу побажання, прохання, заклик, поради. Дієслова наказового способу не мають категорії часу, але їм властива категорія особи і числа. Форми наказового способу утворюються від основи теперішнього часу і виступають в II особі однини (пиши) та в I і II множини (*співай, співаймо, співайте*). Для пом'якшення наказовості з формою наказового способу вживаються частки *–бо, –но* (*ідіть-но, іди-бо*).

Наказовий спосіб оформляється також і за допомогою часток *хай, нехай*, які додаються до звичайних особових форм

теперішнього або простого майбутнього часу: хай буде, хай зробить, хай говорить.

Час дієслова та дієвідмінювання

В українській мові є три часи дієслова: *теперішній, минулий, майбутній*.

Теперішній час означає дію яка відбувається постійно, або в момент мовлення. Дієслова у теперішньому часі завжди недоконаного виду і змінюються за особами і числами.

Минулий час означає дію, яка відбувалася або відбулася до моменту мовлення про неї. Дієслова минулого часу можуть бути доконаного і недоконаного виду, змінюється за родами і числами.

Майбутній час означає дію, яка відбудеться після мовлення про неї. Майбутній час має три форми: просту доконаного виду (*зберу, зловлю, посаджу*), просту недоконаного виду (*збиратиму, садитиму, ловитиму*) та складену недоконаного виду (*буду збирати, буду ловити, буду садити*). Дієслова майбутнього часу змінюються за особами та числами.

Зміна дієслів за особами часами та числами називається дієвідмінювання

Дієслова теперішнього і майбутнього часу доконаного виду мають спільні особові закінчення.

Однина

- | | | |
|-----------|-----------------------------|-----------------|
| 1-особа - | несу, граю; | бачу, солю; |
| 2-особа- | несеш, граєш; бачиш, солиш; | |
| 3-особа- | несе, грає; | бачить, солить; |

Множина

- | | |
|-----------|---------------------------------|
| 1-особа - | несемо, граємо; бачимо, солимо; |
| 2-особа- | несете, граєте; бачите, солите; |
| 3-особа- | несуть, грають; бачать, солять. |

У дієсловах обох дієвідмін може відбуватися чергування приголосних – *плакати – плачу, плачеш (к – ч); могти – можу, можеш (г – ж); садити – саджу (д – дж); їздити – їжджу (зд – ждж); любити – люблю (б – бл); нести – ношу (с – ш)*.

Дієслова бути, їсти, дати та дієслова з основою на **-вісти** (*розповісти, доповісти, відповісти*) за дієвідмінюванням відрізняються від дієслів I та II дієвідмін. Вони зберегли давню систему змінювання:

Однина

- 1-особа - дам, їм, відповім
- 2-особа- даси, їси, відповіси
- 3-особа- дасть, їсть, відповість

Множина

- 1-особа - дамо, їмо, відповімо
- 2-особа- дасте, їсте, відповісте
- 3-особа- дадуть, їдять, (будуть відповідати, відповідатимуть)

Дієслова майбутнього часу недоконаного виду змінюються за особами так:

Однина

- 1-особа - говоритиму
- 2-особа- говоритимеш
- 3-особа- говоритиме

Множина

- говоритимемо
- говоритимете
- говоритимуть

Особливість відмінювання аналітичної форми майбутнього часу полягає в тому, що допоміжне дієслово **бути** змінюється лише за особами, а інфінітив, який виражає лексичне значення, залишається без змін:

Однина

- 1-особа - буду робити
- 2-особа- будеш робити
- 3-особа- буде робити

Множина

- будемо робити
- будете робити
- будуть робити

Правопис дієслів

1. М'який знак **п и ш е т ь с я** в 3-й особі однини і множини теперішнього та в простій формі майбутнього часу після **т** в кінці слова, а також перед часткою **-ся**: **миють, миються, вмийтесь, учить, учаться**; в наказовому способі після кінцевих приголосних **д, т, з, с, л, н** та після цих приголосних перед закінченнями **-мо, -те**: **будь, трать, лізьмо, виносьте, дозвольте, станьте**.

2. М'який знак не пишеться в 2-й особі однини теперішнього та в простій формі майбутнього часу після ш вкінці слова, а також перед часткою -ся: *миєш, вмиешься, учиш, учишься*; в наказовому способі після кінцевих шиплячих, губних та р, а також після цих приголосних перед закінченнями, -мо, -те: *ріж, визначмо, поруште, пригуб, сипмо, ставмо, повідомте, вірте*.

3. Перед часткою -ся в 2-й особі однини ш зберігається: *змагаєшся, боїшся, доможешся*.

4. У 2-й і 3-й особах однини та в 1-й і 2-й особах множини в теперішньому та простій формі майбутнього часу в закінченні пишеться -є (після основи на приголосний), -є (після голосного і апострофа) у дієсловах першої дієвідміни: *ведеш, веде, ведемо, ведете; співаєш, співаємо, співаєте; б'єшся, б'ється, б'ємось, б'єтесь; -и (після основи на приголосний), -ї (після голосного) у дієсловах другої дієвідміни; носиш, носить, носимо, носите; боїшся, боїться, боїмось, боїтесь*.

П р и м і т к а . Не можна вживати такі форми, як *ходе, робе і т. п.*, бо це дієслова не першої, а другої дієвідміни, але такі форми, як *завива, підійма і т. д.* (без закінчення -є) іноді вживаються. Вживаються також і такі форми, як *устаєм, подаєм* (замість *устаємо, подаємо*).

5. У дієсловах складної форми майбутнього часу перед -му, -меш, -ме і т. д. після т завжди пишеться -и: *знатиму, знатимеш, знатиме і т. д.*

6. У дієсловах наказового способу у множині перед -мо, -ть (-те) пишеться і, якщо форма другої особи однини закінчується на -и; *кажи — кажімо, кажіть*.

Вправа 62. Дієслова, що в дужках, поставити в потрібній за змістом формі теперішнього або майбутнього часу, підкреслити закінчення і визначити дієвідміну дієслова.

Низько над землею (проходити) в небі сонце. Зрідка воно (позирати) з-за хмар. І мільйонами барвистих іскор, відразу (спалахувати) засніжене гілля дерев. Тихо кругом. Мов завмерло морозне і чисте повітря. Мовчазний (стояти) ліс. Заціпеніли темні стовбури дерев. Та не всі дерева поскидали зелене вбрання. Як і раніше, (красуватися) зеленню сосни, ялини, смереки, куці ялівцю.

Притиснувшись до землі, (ховати) під снігом вічнозелене листя верес, брусниця, барвінок.

(Спати) укрита сніговою ковдрою озимина. І хоч який (бути) мороз, не (допустити) його снігова ковдра до паростків, не (пройняти) він озимини. Хай (лютувати), (мести) хурделиці,— не страшні вони озимим. Бо чим більше (намести) снігу, тим краще будуть рости хліба весною (В. Пархоменко).

Вправа 63. Списати, вставляючи пропущені букви. Дієслова підкреслити і розібрати, зазначаючи неозначену форму, особу, число, дієвідміну.

Друг...й міся... року в Україні буває часто найхолодн...шим. Зростає снігова ковдра землі, товст...шає лід на воді. Морози іноді досягаю... двадц...ти п.ти — тридц...ти градусів. Мертвим..., здаю...ся застигл... дерева і кущ... .

Тих...й ліс ож...вляю... зграйк... ч...рвногрудих снігур...в і чубатих омелюх...в. По шляхах, підб...раюч... По шляхах, підб...раюч... зронен... зернин..., перебігаю... пр...дорожн... птах...: вівсянки, пуноч..., чубат..., жайворонк...-посмітюх..., подорожник... .

Сонце підіймає...ся день у день щораз ви...е. На кіне... місяц... воно вже добре гріє.

Вправа 64. Переписати речення, виділені іменники замінити неозначеною формою дієслова, змінивши відповідно форму інших слів у реченні.

1. Читання художньої літератури необхідне, бо необхідне збагачення свого життєвого досвіду. 2. Гуляння на свіжому повітрі, купання, плавання тощо корисне для здоров'я. 3. Найближчими днями намічалось скликання зборів і обговорення на них назрілих питань. Потрібне було негайне розв'язання цих питань. 4. Виконання взятих на себе зобов'язань — почесний обов'язок усіх трудівників.

Вправа 65. Від поданих іменників утворити дієслова в неозначеній формі.

Акліматизація, асоціація, активізація, апеляція, індустріалізація, інсценізація, констатація, раціоналізація, стилізація, електрифікація.

Вправа 66. Від поданих дієслів недоконаного виду утворити дієслова доконаного виду. Усно пояснити спосіб їх утворення.

Творити, перемагати, залишати, стирати, завозити, виходити, відбудовувати, виступати, перевозити, виїжджати, виписувати, стояти, допомагати, вражати, зачіпати.

Вправа 67. Утворити від поданих дієслів форми минулого часу і форми умовного способу.

Стати, берегти, брести, везти, вести, гребти, заграсти іти, нести, пекти, пливти, перемогти, стерегти, посісти.

Вправа 68. Визначити вид і дієвідміну поданих дієслів, утвори від них можливі форми майбутнього часу (просту, складну, складену)

Полегшити, працювати, одержати, одержувати, продовжуватися, підніматися, піднятися, починати.

Вправа 69. Від поданих дієслів утворити форму 1-ї особи однини і показати зміну приголосних при цьому.

З р а з о к : стерегти – стережу г – ж; ростити – рощу ст – щ.

Радити, возити, мостити, просити, світити, різьбити, ставити, ломити, спати, товкти, могти, провадити, їздити, дихати.

Вправа 70. Переписати, вставляючи пропущені букви а, /; правопис слів пояснити.

Заб...рати, запл...тати, обт...рати, зач...пати, виб...рати, обт...сувати, вид...рати, зач...сувати.

Вправа 71. Переписати речення, замінивши описові звороти мови синонімічними дієсловами наказового способу.

З р а з о к : Проведіть огляд наших майстерень. – Огляньте наші майстерні.

1. Треба довести до кінця розпочату вами роботу. 2. Давайте зробимо перевірку наших розрахунків. 3. Передайте своїми словами зміст цього оповідання. 4. Діти, не слід розмовляти на уроках.

Вправа 72. Від поданих дієслів утворити форми 1-ї і 2-ї особи множини наказового і дійсного способів (теперішнього часу).

З р а з о к : учитися — учімося, учіться; учимося, учитесь.

Іти, казати, нести, боротися, братися, змагатися, рушати, зустрічатися, різати, домагатися.

Вправа 73. Скласти і записати речення, в яких присудками були б безособові дієслова

Смеркатися, світати, вечоріти, розвиднятися; особові дієслова, вжиті в безособовому значенні: темніти, гриміти, клекотіти, підхопити, біліти.

Вправа 74. У поданих реченнях особові дієслова замінити на безособові (або вжиті як безособові), відповідно змінивши й форму особового займенника чи іменника.

З р а з о к : Я не спав – Мені не спалося.

1. Я хочу поїхати в Москву. 2. Він не сидить дома.
3. Я й сам не вірив, що зможу швидко навчитися плавати.
4. Як ви відпочивали цього літа? 5. До самого села я не зустрів жодної живої душі. 6. В Радянському Союзі діти живуть щасливо. 7. Вітер погнав невелику хвилю аж до берега. 8. Ніхто з нас не спав цієї чудової літньої ночі. 9. Як завжди, тут солодко пахли терпкі квіти лісу. 10. З річки тягне прохолода.

Вправа 75. Переписати текст. Окремо виписати дієслова наказового способу, змінюючи форму однини на множину, а множини на однину.

1.Роби до поту, а їж в охоту! 2. Людей питай, а свій розум май. 3. З добрим дружись, а лихих стережись. 4. Сам вперед іди і другого за собою веди (Н. те.). 5. Вітре буйний, вітре буйний! Ти з морем говориш, – збуди його, заграй ти з ним, спитай сине море (Ш.). 6. Рости ж, серце-тополенько, все вгору та вгору! (Ш.). 7. Прийми мою мову, немудру та щиру. Прийми, привітай! (Ш.). 8. «Варваро! Варваро! – гукав пан Валер'ян. – Заберіть дітей у другу хату, втихомирте як-небудь...» (К.) 9. Прощайте, ниви. Котіть собі шум свій на позолочених сонцем хребтах (К.) 10. Говори, говори. Розпечи гнівом небесну баню. Покрий її хмарами твого горя, щоб

були блискавка й грім. Освіжи небо й землю. Погаси сонце й засвіти друге на небі. Говори, говори...(К.).

Вправа 76. У поданих дієсловах підкреслити суфікси і усно пояснити, яких відтінків значення набувають дієслова з цими суфіксами.

Опрацьовувати, смикнути, смиконути, дужчати, чорніти, чорнити, скуповувати, кращати, побілити, побіліти, рубонути, крикнути.

Вправа 77. Від поданих іменників і прикметників утворити дієслова і підкреслити в них суфікси.

Телеграф, сурма, адреса, скрип, брязкіт, зойк, гомін, товариш, секретар, копія, міцний, молодий, молодший, аналіз, червоний, хвиля, добріший, важчий, подорож, танці.

Вправа 78. Замінити словосполучення неозначеною формою дієслова.

З р а з о к : Складати план — планувати.

Проводити агітацію, писати рецензію, накласти штраф, робити операцію, закласти міни, зробити ремонт, покрити асфальтом.

Вправа 79. В поданому тексті знайти випадки вживання одного масу замість іншого. Пояснити правопис виділених слів.

Ліс ще дрімає в передранішній тиші...Непорушно стоять дерева, загорнені в сутінь, рясно вкриті краплистою росою. Тихо навкруги, мертво... Лиш де-не-де прокинеться пташка, непевним голосом обізветься з свого затишку. Ліс ще дрімає.., а з синім небом уже щось діється: воно то зблідне, наче від жаху, то спалахне сяйвом, немов од радощів. Небо міниться, небо грає усякими барвами, блідим сяйвом торкає вершечки чорного лісу... Стрепенувся врешті ліс і собі заграв... Зашепотіли збуджені листочки, оповідаючи сни -свої, заметушилась у травиці комашня, розітнулося в гущині голосне щебетання й полинуло високо – туди, де небо міниться, де небо грає всякими барвами... (М.Коцюбинський).

Вправа 80. У даному тексті замінити, де це можливо, минулий мис теперішнім і пояснити значення такої заміни. Пояснити правопис виділених слів.

Мишка знайшла хазяїна свого аж в кабінеті. Стояв під скляними дверима, що вели на терасу, і стежив, як з докучним дзижчанням билась об шибку муха. Мишка ткнулась носом об його чобіт, але він її не помітив. Тоді вона заскакала на двері, щоб дістати муху, але не зловила, утомилась і лягла у кутку на подушку.

Крізь шибки виднілись білі колони тераси, а за ними квітник. На клумбах горіли маки, а ранні левкої тільки що розпускались. Аркадій Петрович щодня дививсь на квітник, але тільки сьогодні він його зацікавив. Одхилив двері і підставив лисину сонцю. Потім важко зійшов по сходах і присів над квітками (М. Коцюбинський).

Вправа 81. Замінити в поданих прикладах майбутній час інфінітивом, поставивши замість підмета додаток у давальному відмінку.

1. Ми ростемо! Ніяка сила наш ріст не зупинить. 2. Прапора червоного ніхто не відбере. 3. Журбою поля не перейдеш (Н. тв.). 4. Ніхто не подолає у нас цієї сили, народженої в ділі, змушненої в бою (Б.). 5. Не вип'ють комарі: глибокої річки, не зірвуть вороги планів семирічки (Н. тв.).

Вправа 82. У поданих реченнях замінити наказовий спосіб умовним та пояснити значення такої заміни.

З р а з о к : Випустіть пташеня на волю. – Випустили б пташеня на волю.

1. Піди, поклич матір з саду (Вовч.). 2. Берімось краще до роботи, змагаймося за нове життя! (Л. Укр.). 3. Покиньте, бабуню, плести. Візьміть книжку, почитайте,,; 4. Учіться, брати мої, думайте, читайте, і чужому научайтесь, і свого не цурайтесь (Ш.).

Попереджувальні диктанти

1. Праця – це джерело всіх радостей, всього найкращого в світі. І ніколи за всю історію людства, ніколи людський розум і воля не злітали так високо, як тепер у нас.

Будемо вірити, що рука, яка зробила, що я бачив, будуватиме й далі. А якщо хто-небудь спробує зупинити цю руку, вона стиснеться в кулак, який роздробить усе» що стоятиме на його шляху.

Я думаю, ніколи ще в світі за всю його історію праця не виявляла так яскраво і переконливо своєї казкової сили, яка перетворює людей і життя, як виявляє вона цю силу в наші дні у нас, в нашій державі.

2. Коли лежиш у полі лицем до неба і вслухаєшся в многоголосу тишу полів, то помічаєш, що в ній щось є не земне, а небесне.

Щось наче свердлить там небо, наче струже метал, а вниз спадають тільки дрібні, просіяні звуки. Ниви шумлять навколо і заважають. Жену від себе голоси поля, і і оді на мене, як дощ, спадають небесні. Тоді пізнаю. Це жайворонки. Це вони, невидимі, кидають з неба на поле спою свердлячу пісню. Дзвінку, металеву й капризну, так що вухо ловить і не може зловити її переливів. Може, сліпає, може, сміється, може, зайшлося від плачу...

* * *

Як вони оте роблять, цікавий я знати? Б'ють дзьобами и золото сонця? Грають на його променях, наче на струнах? Сіють пісню на дрібне сито і засівають нею поля?

А згори сипле та й сипле... витрушує душу з дзвіночків, струже срібні дошки і свердлить крицю, плаче, голосить і сіє регіт на дрібне сито. Он зірвався один яскравий звук і впав між ними червоним куколем.

Я вже більше нічого не годен слухати. Та пісня має у собі щось отруйне. Будить жадобу. Чим більше слухаєш, тим більше хочеться слухати. Чим більше ловиш, тим трудніше зловити,

Тепер я бігаю в поле й годинами слухаю, як у небі співають хори, грають цілі оркестри.

(М. Коцюбинський).

Схема морфологічного розбору дієслова

1. Частина мови, питання.
2. Початкова форма (інфінітив).

3. Перехідне чи неперехідне.
4. Вид: доконаний / недоконаний.
5. Спосіб: дійсний, умовний, наказовий.
6. Час (для дієслів дійсного способу): теперішній, минулий, майбутній (проста, складна, складена форма).
7. Якщо теперішній чи майбутній час або наказовий спосіб, особа і число. Відмінок.
8. Якщо минулий час чи умовний спосіб, рід (в однині) і число.
9. Дієвідміна (I чи II).
10. Особливості правопису.
11. Синтаксична роль у реченні.

Зразок морфологічного розбору дієслова

Молодими сходами зеленіє степ, і найперші квіти розпустились в полі.

Зеленіє – дієслово, що робить?

Зеленіти.

Неперехідне.

Недоконаний.

Дійсний спосіб.

Теперішній час.

3 особа однини.

I дієвідміна.

Присудок.

Розпустились - дієслово, що зробили?

Неперехідне.

Доконаний.

Дійсний спосіб.

Минулий час.

Множина.

I дієвідміна.

Присудок.

Орфограма „ Правопис

префіксів Роз-, без-, через-„

Вправа 83. Переписати, вставляючи замість крапок пропущені букви; дієслова підкреслити і розібрати.

Грому і бл...скавк... він (Левко) бо...т...ся, а в...селку люб...т..., вона йому ввижа...т...ся дівчинкою, яка вбрала свій вінок, як молода, різнобарвними стр...чками. І в...сна йому теж зда...т...ся дівчинкою, але коли в...селка ж...-в... на хмарі, то в...сна ход...т... по з...млі, її можна побач...ти на лузі, коли там верби ро...пуска...т...ся, чи в полі біля кр...ничк..., коли вона воду наб...ра..., або на рі...ці, коли вона їде на срібному човнику, а прав...т... золотим в...сел...цем.

Він уже не раз із Наст...чкою бігав і на річку, і на луг..., і в поле зустр...чати весну. Але так по-справжн...му і не бач...в її. Пок... він д...вився в одне міс...це, а Наст...чка вже тич... пал...цем в інше: «Он-он пішла!» (М. Стельмах).

§ 7. ДІСПРИКМЕТНИК

Дієслівна форма, яка має не всі, а тільки деякі типові ознаки дієслова (теперішній і минулий час, вид, стан), а також одночасно чітко виявлені форми прикметника (рід, число, відмінок), **називається дієприкметником**. Дієприкметниками є, наприклад, слова *наступаючий, крокуючий* і подібні, що зберегли ознаку теперішнього часу, а також слова *посіяний, відтятий, затхлий*, що зберегли ознаку минулого часу. Дієприкметники *наступаючий і крокуючий* недоконаного виду, а всі інші — доконаного. Разом з тим усі наведені слова, подібно до прикметників, змінюються за родами, числами й відмінками.

Дієприкметники бувають активні і пасивні.

Активні дієприкметники передають ознаку, безпосередньо пов'язану з означуванням предметом, тобто створювану діяльністю самого носія дії: *працююча* (людина); *пожовклий* (лист).

Пасивні дієприкметники показують дієслівну ознаку предмета, зумовлену дією іншого предмета чи особи, а не самим носієм ознаки: *пошкоджений* (к и м?, або чим?); *подертий* (ким? або чим?).

Творення і правопис пасивних дієприкметників

У сучасній українській мові найширше вживані в усіх її стилях **пасивні дієприкметники** минулого часу. Утворюються вони тільки від перехідних дієслів за допомогою, суфіксів *-н(ий), -т(ий)*.

Дієприкметники з суфіксом *-тий*) утворюються від односкладових дієслівних коренів, що мають в інфінітиві перед *-ти* голосний звук (а, я, в, і, у) або/? : (з) жа-т(ий), грі-т(ий), (с)ку-тий.

Від дієслів з основами на *-ну* та на *-оти* (з повноголоссям оло) утворюються паралельні форми дієприкметників, тобто з суфіксом *-н-* і *-т-* із зміною звуків *о і у* на *є*: *висмикнений і висмикнутий, колотий і колений*.

Від усіх інших дієслів пасивні дієприкметники минулого часу утворюються тільки за допомогою суфікса -н(ий) або -ен(ий), після голосного -єн(ий).

П а м ’ я т а й : 1. Дієприкметниковий суфікс -ен(ий) внаслідок колишнього суфікса з йотом, тому перед ним приголосні а, та, с, д, сп, зд змінилися ВІДПОВІДНО на ж, ч, щ, дж, ш, ждж, а губні мають після себе л.

2. Слід розрізняти дієприкметники і прикметники з однаковим закінченням -ений: дієприкметники мають наголос на корені, прикметники—на суфіксові.

Незлічений	Незліченний
Нездійснений	Нездіснений
Недоторканий	Недоторканий
Нескінчений	Нескінчений

Дієприкметники пасивні минулого часу на -ний (-ений),-тий пишуться з одним -н. *Підписаний, прочитаний, куплений.*

З цим же суфіксом -н вживають в українській мові пасивні дієприкметники із значенням теперішнього часу. Утворюються вони від дієслів недоконаного виду, що мають суфікс -ува- (-юва-) або -овува-. Наприклад: *записуваний, обговорюваний, опрацьовуваний і под.*

Творення і правопис активних дієприкметників

Активні дієприкметники теперішнього часу утворюються від дієслівної основи теперішнього часу як неперехідних, так і перехідних дієслів. Утворюємо їх за допомогою суфіксів -уч-, -юч- (першої дієвідміни), -ач-, -яч- (другої дієвідміни). Наприклад: *ростучий, наступаючий, гноблячий і под.*

П р и м і т к а . Від дієслів з -ся дієприкметники не утворюються.

Вживання активних дієприкметників теперішнього часу з виразною дієслівною ознакою в українській мові обмежене. Замість

них частіше виступають описові звороти, наприклад, замість *читаючий* — *той, що читає*; замість *пишучий* — *той, що пише*.

Вживані в сучасній українській мові слова з суфіксами -уч(ай), -юч(ий), -ач(ай), -яч(ий), -ущ(ий), -ющ(ий), -ащ(ай), -ящ(ий) здебільшого втратили дієслівні особливості. Такі слова, як балакучий, родючий, лежачий, стоячий, минуший, завидющий, роботящий і под., вказують на постійну прикмету або властивість, а не на якусь чинність. Ні ознак виду, ні ознак стану або якогось часу в подів них словах не можна виявити. Майже всі слова з цими суфіксами втратили змістові ознаки дієслова і набули зовсім нового значення — постійних прикмет. Отже, своїм значенням і функціями вони є прикметники; виступаючи як означення до іменників і узгоджуючись з ними (*балакуча людина, стояча вода і под.*), вони не мають залежних від них слів. Зовнішньою ознакою, яка допомагає відрізнити такі українські прикметники від відповідних російських дієприкметників, є наголос. В українській мові наголос у таких словах завжди на голосному звукові зазначених суфіксів, які стоять безпосередньо після коренів (*невмирущий, роботящий і под.*).

Активні дієприкметники минулого часу доконаного виду утворюються від основи інфінітива неперехідних префіксованих дієслів за допомогою суфікса -л(ий) (*здичавілий, замерзли і под.*).

Всі непрефіксовані колишні активні дієприкметники минулого часу з суфіксом -л- втратили в українській мові дієслівні ознаки. Своїм значенням і функціями вони цілком належать тепер до прикметників, означаючи постійні прикмети речей і осіб (*гнилий, мерзлий, чулий, стиглий і под.*).

Вправа 84. Визначте рядок, у якому всі слова – дієприкметники.

- А) неказаний, незрівняний, неблаганний, нездоланий;
- Б) згорнений, замкнений, незлічений, неказаний;
- В) потемнілий, засліплений, тьмянний, лічильний;
- Г) стривожений, прикритий, пральний, керуючий.

Вправа 85. Визначити вид дієприкметників, до кожного з них утворити інфінітив, порівняти вид дієприкметника і вид інфінітива. З пасивними дієприкметниками теперішнього часу скласти речення.

Вивчений, виучуваний, обмежений, обмежуваний, поширений, поширюваний, зростаючий, забезпечуючий.

Вправа 86. Вкажіть, рядок у якому всі дієприкметники активного стану.

- А) поживклий, змужнілий, малюючий, розквітлий;
- Б) вивчений, заповнений, палаючий, літаючий;
- В) вимірюваний, вирощуваний, створюваний, удосконалений;
- Г) захоплюючий, оживаючий, зблідлий, прикутий.

Вправа 87. Утворити можливі паралельні форми пасивних дієприкметників від таких дієслів:

викинути, сколоти, вивернути, перемолоти, висмикнути, висунути, загорнути, замкнути, молоти, згортати.

Пояснити, чому від цих слів можна утворити паралельні форми.

Вправа 88. Від наведених дієслів утворити й написати пасивні дієприкметники минулого часу. Приголосні, що чергуються, підкреслити.

Виплатити, вкотити, нагромадити, носити, відпускати, гасити, виїжджати, виїздити.

Вправа 89. Списати речення, утворивши дієприкметники від поставлених у дужках дієслів та узгодивши їх з відповідним словом у реченні. Дати усну характеристику кожного дієприкметника.

1. Сонячні промені ледве пробивалися крізь їх густе, (запорошити) снігом віття (В. Ажаєв). 2. Ольга Корноухова у (потріпати) осінньому пальті, (засніжити) й мокра, стояла на порозі (В. С). 3. Попід муром сиділи купами ріпки в (просякнути) нафтою сорочках та (подерти) кафтанах (Фр.). 4. Каміння, (вкритий) товстим (прогнати) шаром "листя, було м'яке, як подушка, і вгиналося під ногами (Гонч.). 5. У вечірньому небі з'явилися аеростати, (освітити) прожекторами (Рад. Укр.). 6. І той голубий погляд, не (вицвісти), не

(потьмарити), був йому таким самим дорогим, як чотирнадцять років тому (Ст.). 7. Я тільки уважно подивився в синю глибину твоїх (потьмарити) легеньким смутком, задумливо допитливих очей (Кач.). 8. У (потьянїти) очах її спалахнули злі вогники (А. Шиян). 9. Катя зупинилась, глянула на його (посуворїти) від страждання обличчя (Коз.). 10. Взвод на ходу витягнувся довгим ключем і поодинокі прослизнув у (прокопати) в глибокому снігу хідник (Кач.). 11. І над могилами (постріляти) луганців три рази прогримів прощальний їх салют (Б.). 12. Було вже за північ, коли група обережно по місточку, (зробити) з лиж, переправилась через вузенький, не (сковати) льодом потічок (Куч.).

Вправа 90. Написати речення. Підкреслити дієприкметники, усно визначивши, активні чи пасивні вони, їх час; позначити в дужках, від якої основи і дієвідміни дієслова утворено кожен дієприкметник.

I. 1. Сегменти ножа добирають з гладкою ріжучою поверхнею, а кронки протиріжучих пластинок – із серповидною насічкою (Колг. Укр.). 2. Разом з глухим лоскотом каменя, спадаючого на призначене місце, почули глухий, проймаючий зойк (Фр.). 3. В цю ж мить під старою вербою почувся плескіт води. 4. До потопаючої швидко пливла людина (А. Шиян). 5. В роботі щирій, у шуканні ти будь із нами заодно і піднімайся у світання, як проростаюче зерно (Ст.). 6. Драматургові вдалося створити яскравий образ радянської жінки-патріотки – самовідданої трудівниці, люблячої матері (Літ. газ.). 7. Як і решта людей, він навіть буває беззахисним, вразливим, потребує пильної підтримки (Гонч.). 8. Це була страшна несподіванка, страшна для банкірів, царів і попів, страшна для збанкрутілих верховодів прогніваючої Європи (Т.).

II. 1. Хомі було трохи незвично бачити зараз перед собою панораму індустріального міста, наскрізь прокоптілого за довгі роки заводською сажею (Гонч.). 2. Алітет з люттю зірвав дерев'яних і кістяних прокоптілих божків, що висіли на стіні, і покvapно вийшов з пологу (Т. Сьомушкін). 3. Довгі цвяхи із свистом вилізли з своїх проіржавілих гнізд у м'ясі напівзогнилих дощок (К- Федін).

III. 1. Зимового сонця вечірні, зів'ялі спадають крізь мерзле вікно промінці (Пере.). 2. Промерзлі хлопці стали коло печі, щоб зігрітися (Фр.). 3. Ще синій ліс не взеленів, але квіток проріст уже

підняв і розрізнув торішній злеглий лист (Т.). 4. Пророста крізь лист опалий зелено-срібна рунь трави (Рил.). 5. У затінку срібні на травах промерзлі росинки дрижать (Дор.). 6. Зелень поступово притьмарювалась, де-не-де вже почали проступати на ній прилякливо іржаві плями (Гонч.).

Вправа 91. Утворити активні дієприкметники минулого часу від наведених нижче інфінітивів.

З р а з о к : задубіти — задубілий

Задубіти, зняковіти, помолодіти, змарніти, замерзнути, мерзти, погоріти, загрузнути, погаснути, затихнути.

Вправа 92. Переписати речення. Встановити, які з виділених слів належать до дієприкметників (і яких саме), а які – до прикметників. До кожного виділеного дієприкметника дописати в дужках ту форму дієслова, від якої дієприкметник утворений.

1. Розкрий, віддай душі надбанню ріллі, і нивам, і садам, і мудрим книгам поривання, і проростаючим дубам (Ус). 2. З-під грізно насуплених брів блиснули знайомі всім, і ворогам і друзям, чорні, потьмарені гнівом очі (Кач.). 3. Всевидяче око його вже проникало в глибину шеренг, когось невтомно шукало (Гонч.). 4. Червоний, як варений рак, Андрій спочатку відмовчувався. 5. Досі у мене не було ні одного потішаючого вигляду на будуче (К-). 6. Той погляд і той усміх був страшніший, аніж убійче сонце у пустині (Л. Укр.). 7. Буває ж ворог десь удень, чи то поткнеться уночі — плуги ми враз перекуєм на підсікаючі мечі (Т.). 8. Високо над лісом у прозорості весняної атмосфери просвітив невидимий снаряд і гримнув, вибухаючи десь далеко в деревах (Гонч.). 9. Внизу на рівнині в тремтливій гарячій прозорості розкинулось степове містечко (Гонч.).

Вправа 93. Перекласти російською мовою словосполучення.

Заіржавілий чайник; поріділі зарості; спітніле обличчя; посоловілі очі; наболіле питання; зів'ялий лист; відстояне вино.

Схема морфологічного розбору дієприкметника

1. Форма дієслова, питання.
2. Початкова форма (Н.в. однини ч.р.).
3. Активний (теперішній час, минулий час) чи пасивний (минулий час).
4. Вид: доконаний / недоконаний.
5. Число, рід (в однині), відмінок.
6. Особливості правопису.
7. Синтаксична роль.

Зразок морфологічного розбору дієприкметника

Засіяне озиминою поле вкрилося *зеленіючими* сходами.

Засіяне – дієприкметник,
яке?

Пасивний
Минулий час
Доконаний вид
Однина
Середній рід
Називний відмінок
Означення

Зеленіючими – дієприкметник
якими?

Активний
Теперішній час
Недоконаний вид
Множина

Орудний відмінок
Означення

Вправа 94. Написати речення, виписати дієприкметники і розібрати їх морфологічно.

1. Синє шатро неба сліпучо сяяло, пронизане і насичене сонячним блиском (См.).
2. Просвічений сонцем, на вітрі, в зеленім огні, він листя різьблене, обтяжене росами, сушить (Б.).
3. Україна займає одне з перших місць в Європі щодо наявності цілющих грязей, соляних озер і лиманів, використовуваних для лікування хворих («Наука і життя»).
4. Каспійська підносилась ніч, сірчаним насичена розчином, продимлена злим вуглицем, напахчена випаром нафт, над світом цим, сотнями орд утоптаним, битим і трощеним (Б.).
5. Видно, мов на долоні, парки, палаци, собори, дотепно освітлені з низу до верху невидимими прожекторами (Гонч.).
6. Рослини по степу стояли сизі, як полин, зварені невблаганним і

нескінченним чадом посухи (Ряб.). 7. Невблаганні, невідхильні обставини робили партизанський колектив чистим, як краплина прокипілої води (Верш.). 8. Класова свідомість дочки загиблого на каторзі вчителя продиктувала їй охороняти таємну схованку пораненого комісара (Ле). 9. Він узяв теплу, трохи потьмянілу стріляну гільзу, відніс її набік і поклав на купу інших стріляних гільз (В. Катаєв). 10. Крізь сивий цигарковий дим погляди юнаків горіли далекими немигаючими вогнями (Гонч.). 11. Гордістю проймаєшся за наших людей — високообдарованих, всеміючих, всеперемагаючих (Гонч.).

§ 8. БЕЗОСОБОВА ФОРМА НА *-НО*, *-ТО*

В Українській мові досить поширені не відмінювання дієслівні форми на *-но*, *-то*. Безособова форма на *-но*, *-то* твориться від пасивних дієприкметників за допомогою суфікса **-о**:

Записаний – *записано*

Налагоджений – *налагоджено*

Накритий – *накрито*

Розбитий – *розбито*

Ця форма повністю зберігає правопис дієприкметників, від яких вона утворена:

Зачинений – *зачинено*

В їжджений – *в їжджено*

Дієслівні форми на *-но*, *-то* позначають процес, який не пов'язується, як і в безособових дієсловах, безпосередньо з певною особою (виконавцем дії). Вони підкреслюють результат дії, а не саму дію.

Дієслівні форми на *-но*, *-то* вживаються в значенні присудка самостійно або зі словами *було*, *буде*.

Вправа 95. Доберіть до поданих слів антоніми.

Закрито, принесено, нагріто, відвезено, ввіткнуто, знайдено, озброєно.

Вправа 96. Утворіть від дієприкметників безособові дієслівні форми на *-но*, *-то* і складіть з ними речення. Позначте префікси.

Зрошений, розмитий, прочитаний, розбитий, споруджений, замкнутий, створений, почутий.

§ 9. ДІЄПРИСЛІВНИК

Дієприслівник – це незмінювана форма, яка пояснює в реченні дієслово, вказуючи на додаткову дію. Дієприслівник передає дію або стан, що супроводять іншу дію або стан, виражену дієсловом. Дієприслівники у реченні виконують функцію обставини, пояснюючи присудок, і відповідають на питання *як? коли? чому? при якій умові? Дощ, витрусивши безліч краплин, посунув свої хмари далі. Розсікаючи хвилі, до баркаса швидко мчав рятувний катер.*

Дієприслівник разом із залежними від нього словами становить **дієприслівниковий зворот**, який майже завжди (крім випадків, коли він означає спосіб дії) відокремлюється комами. *Співають ідучи дівчата, а матері вечерять ждуть (Шевч.).*

Від дієслів **недоконаного виду** за допомогою суфіксів -учи(ючи), -ачи(ячи) утворюються дієприслівники теперішнього часу: *працюють – працюючи, взувають – взуваючи, читають – читаючи, ваблять – ваблячи, терплять – терплячи.*

Легко помітити, що в корені дієприслівника теперішнього часу зберігаються всі ті звукові особливості, які виникають при творенні дієслівних форм 3-ї особи множини теперішнього часу.

Від дієслів **доконаного** (рідше **недоконаного**) **виду** за допомогою суфікса -вши (після голосних) або -ши (після приголосних) утворюються дієприслівники минулого часу: *відпочив – відпочивши, взяв – взявши, закрив – закривши, гнув – гнувши.* Наведені приклади дають змогу побачити, що дієприслівники минулого часу творяться від особових дієслів у формі минулого часу.

Дієприслівники теперішнього часу передають такі супровідні дії, які відбуваються одночасно з основними діями: *Працюючи наполегливо, я вчасно кінчаю роботу. Працюючи наполегливо, я вчасно кінчив роботу. Працюючи наполегливо, я вчасно кінчатиму роботу.* Як бачимо, дієприслівник набуває того часового значення, яке має основне дієслово.

Дієприслівники минулого часу передають такі супровідні дії, які відбулися раніше за основні: *Виконавши завдання, я їду в кіно. Виконавши завдання, я пішов у кіно. Виконавши завдання, я піду в кіно.*

Вправа 97. Визначте рядок, у якому всі слова – дієприслівники.

- А) оточуючи, перебрівши, оторопівши, позаклеювавши;
- Б) неказаний, посівний, підписний, подвійний;
- В) позасихати, присвятити, заметушитися, розважати;
- Г) викопаний, осілий, позеленілий, охолоджений.

Вправа 98. Визначте рядок, у якому всі дієприслівники недоконаного виду.

- А) стежачи, кочуючи, оточуючи, збираючи;
- Б) обмеживши, оглянувши, прискоривши, поринувши;
- В) мріючи, пишучи, спустившись, керуючи;
- Г) втомившись, відмовившись, застерігаючи, заплативши.

Вправа 99. У і дієприслівникових суфіксах після **ч, ш...**

- А) пишеться **и** або **і**;
- Б) завжди пишеться **и**;
- В) вживається або не вживається **и** або **і** залежно від виду дієприслівника.

Вправа 100. Спишіть подані речення, перетворюючи при цьому неозначену форму дієслова у відповідні до змісту дієприслівники теперішнього або минулого часу. Зробіть розбір дієприслівників за будовою.

1. (Почути) се, звірі аж у долоні сплеснули. (І. Франко.)
2. Перепелиця пурхнула перед самою Харитею і, (тріпотіти) коротенькими крилами, ледве перенесла на кілька ступнів своє тяжке, сите тіло. (М. Коцюбинський.)
3. Марійка, (наздоганяти) сани, посковзнулась і шубовснула просто в калюжу. (Коцюбинський.)
4. Голова зборів зачитує ухвалу, (називати) термін укладання угоди авторського колективу з видавництвом.
5. Тихо шуміла трава під бризками, (захлинатися), ковтала воду суха земля. (С. Васильченко.)
6. Схопилася з місця й побігла завертати теля, (плутатися) у високій та густій гречці. (А. Головка.)
7. Ігор стояв,

(схилити) голову, не (сміти) підвести очей. (О. Донченко.)
8. Пташки, (відлітати), зупинялися над хатою, щоб на прощання погомоніти з дідом. (О. Іваненко.) 9. Ми ще довго розмовляли, (присісти) серед міжрядь молодого саду, осяяного вересневим сонцем. (І. Цюпа.)

Вправа 101. У поданих реченнях замініть дієприслівники теперішнього часу дієприслівниками минулого часу. Запишіть пари речень – кожне вихідне і кожне змінене – і поясніть, яка різниця в їхньому змісті.

1. Пробиваючи можуть хмар, літак піднімався вгору. 2. Виходячи з дому, перевірте, чи ви не забули ключі. 3. Читаючи книжку, Олена виписала кілька цікавих висловлень. 4. Повертаючись додому, Петро зустрівся зі своїм давнім другом.

Схема морфологічного розбору дієприслівника

1. Форма дієслова, питання.
2. Вид: доконаний / недоконаний.
3. Час (теперішній, минулий)
4. Особливості правопису
5. Синтаксична роль.

Зразок морфологічного розбору дієприслівника

Зробивши ранкову гімнастику, обливайся водою, поступово **знижуючи** її температуру.

Зробивши - форма дієслова – дієприслівник, що зробивши?
Доконаний вид
Минулий час
Орфограми: „Правопис префіксів з-, с-„
Обставина.

Знижуючи - форма дієслова – дієприслівник, що роблячи?
Недоконаний вид
Теперішній час

Орфограми: „Правопис префіксів з-, с- та суфіксів -учи, -ючи.”

Обставина.

Вправа 102. Прочитайте. Спишіть. Виділіть дієприслівники. Зробіть морфологічний розбір дієприслівників.

Вскочивши в сю розчину, Лис Микита в першій хвилі занурився в неї з головою і мало не задушився. Але потім, діставши задніми ногами дна бочки, став собі так, що все його тіло було затоплене в фарбі; а тільки морда, також синьо помальована, трошечки вистирчала з неї... Майже вмираючи зі страху, бідний Лис Микита мусив сидіти в фарбі тихо аж до вечора, знаючи добре, що якби тепер у такому строю появився на вулиці, то вже не Пси, але люди кинуться за ним і не пустять його живого. Але коли смеркалося, Лис Микита прожогом вискочив із своєї незвичайної купелі... Додому треба було бігти зо дві милі, але на се у нього не ставало вже сили. Тож, підкріпившись трохи кількома яйцями, що знайшов у гнізді Перепелиці, він ускочив у першу-ліпшу порожню нору, розгорнув листя, зарився в ньому з головою і заснув справді як по купелі. (І. Франка.)

Поясніть розділові знаки при дієприслівниковому звороті.

§ 10. ПРИСЛІВНИК ЯК ЧАСТИНА МОВИ

Прислівник – це самостійна незмінна частина мови, яка виражає ознаку дії, стану, ознаку іншої ознаки, ознаку предмета: повернути ліворуч, несподівано рішучий, надто повільний, степ улітку. Прислівник відповідає на питання: де? куди? звідки? коли? чому? як? скільки? в якій мірі? наскільки? Без закінчень, бо не змінюється. Кінцеві -и, -і, -ому, -е, -є, -у, -о – суфікси. Синтаксична роль прислівника у реченні – обставина, рідше – присудок та означення: Так жадібно пилося повітря, так вільно дихали груди, так широко очі дивились, немов востаннє. (М. Коцюбинський). Сонце низенько, то й вечір близенько (Нар. твор.) Працю плуга по борозні видно (Нар. твор.) Дорога праворуч веде до річки (Панас Мирний). Субстантивований прислівник може виконувати функції підмета чи додатка: Одне сьогодні краще двох завтра. Я радий твоєму “відмінно”.

За значенням і роллю в реченні прислівники поділяються на *означальні і обставинні*.

Означальні прислівники поділяються на: *якісно-означальні, кількісно-означальні і способу дії*.

До якісно-означальних належать прислівники на -о, -е, що походять від прикметників і вказують на якість ознаки, дії і відповідають на питання як?: високий – високо, лагідний – лагідно, наполегливий – наполегливо.

Якісно-означальні прислівники, подібно до якісних прикметників можуть мати вищий і найвищий ступені порівняння: Перший літак піднявся високо, другий – вище, третій – найвище. (О. Гончар).

Кількісно-означальні прислівники характеризують дію, стан чи ознаку з боку кількості і міри вияву. Вони відповідають на питання: скільки? наскільки? як багато? якою мірою?: мало знати, поділити надвоє, тричі гукнути, дуже вдало, занадто швидкий, трохи потьмянілий.

Прислівники способу дії показують, яким способом відбувається дія чи виявляється ознака, відповідають на питання: як? яким способом?: працювати гуртом, читати вголос, іти назирці, просуватися поволі, жити дружно, розмовляти по-англійськи.

Творення ступенів порівняння прислівників

Вищий ступінь					
Проста форма			Складена форма		
звичайний прислівник	суфікси	приклади	прислівники	слова	приклади
ясно зручно далеко глибоко	-ш- -іш-	ясніше зручніше дальше глибше	звичайний прислівник або вищий ступінь	більш, менш, ще, трохи, значно, багато, куди	більш ясно, менш зручно, трохи дальше, значно глибше, куди більше

Зміни, які відбуваються при утворенні вищого ступеня порівняння прислівників

№ п/п	Суфікси	Зміни, які відбуваються	Приклади		
1.	-к- -ек- -ок-	випадають	швидко – швидше далеко – даліше широко – ширше		
2.	-к- – -щ-	чергуються	високо – вище		
3.	г, ж – жч	чергуються	дорого – дорожче дуже – дужче		
Найвищий ступінь					
Проста форма			Складена форма		
вищий ступінь	префікси	приклади	прислівники	слова	приклади
ясніше зручніше даліше глибше	най- що- як-	найякісніше найзручніше щонайдальше якнайглибше	ясно зручно далеко глибоко	найбільш, найменш	найбільш ясно, найменш зручно, найбільш далеко, найменш глибоко

Деякі прислівники мають форми вищого і найвищого ступенів від коренів, відмінних щодо першого, звичайного ступеня: погано – гірше, найгірше; погано – краще, найкраще; мало – менше, найменше; багато – більше, найбільше.

Правопис прислівників

Складні прислівники можуть писатися разом і через дефіс.

Разом пишуться

1. Складні прислівники, утворенні сполученням *прійменника з прислівником*: віднині, занадто, набагато, повсюди, понині.

2. Складні прислівники утворенні сполученням *прійменника з іменником*: безвісти, вволю, зверху, всередині, додому, наяву.

3. Складні прислівники, утворенні сполученням *прийменника з коротким прикметником*: віддавна, востаннє, нашвидку, потихеньку.

4. Складні прислівники, утворенні сполученням *прийменника з числівником*: вдвоє, натроє (але по двоє, по троє), вчетверо, вдруге, втретє, водно, заодно, поодинці, спершу.

5. Складні прислівники, утворенні сполученням *прийменника із займенником*: внічю, втім, навіщо, нащо, передусім, почому, почім, (але до чого, за віщо, за що, та ін. в ролі додатків).

6. Складні прислівники, утворенні сполученням *кількох прийменників з будь-якою частиною мови*: вповдовж, завдовжки, навкруги, напередодні, спідлоба.

7. Складені прислівники, утворені з *кількох основ (з прийменником чи без нього)*: водночас, ліворуч, праворуч, мимоволі, повсякчас, натщесерце, мимохіть, мимохідь.

8. Складні прислівники, утворені сполученням *часток аби-, ані-, де-, чи-, що-, як-, -ось, -сь з будь-якою частиною мови*: абияк, анічогісінько, дедалі, чимало, щоправда, щороку, щосили, щохвилини (але: дарма що, хіба що, чи що, тільки що, поки що), якомсь, якомога (але: як коли, як можна, як слід, як стій, як треба), звідкись.

Примітка. Щоб не сплутати прислівники з однозвучними іменниками, прикметниками, числівниками, вжитими з прийменниками, слід пам'ятати:

а) *прислівник* означає *обставину*, а однозвучний з ним іменник, вжитий з прийменником, означає *предмет*. Прислівник не може мати при собі пояснюючого слова, іменник може мати залежне слово у родовому відмінку; між іменником і прийменником може стояти пояснююче слово (означення), якщо ж його немає, то можна вставити. Порівняйте: *Збоку* дивлячись – Христя не наймичка, а дочка рідна (Мирний). Чіпка йде з *боку* отари, похнюпивши голову (Мирний). По вулиці, з одного й другого боку, снували лавами люди (Мирний);

б) однозвучний прикметник завжди відноситься до певного іменника, означає різні ознаки предметів, відмінюється і відповідає на питання: який? яка? яке? які? Порівняйте: *Востаннє* пролунав дзвінок, і учні висипали на подвір'я. Найбільше зусиль і вміння ми вклали в *останнє* наше творіння.;

в) однозвучний числівник означає кількісну ознаку предметів або ознаку за їх порядком. Порівняйте: Ми чуємо це *вперше*. Зайдемо *в перше* село.

Розпізнати прислівники та однозвучні з ними відмінювані частини мови, вжиті з прийменниками, можна тільки в контексті.

Написання прислівників окремо

В українській мові (як і в російській) є чимало таких сполучень іменника з прийменником, які ще повністю не перейшли в прислівники і тому пишуться *окремо*. Вони називаються *прислівниковими сполученнями*. Найбільш уживані з них такі: без жалю, без кінця, без краю, без кінця-краю, без ладу, без ліку, без наміру, без пуття, без уваги, без упину, без черги; в безвихідь, у височінь, в далечині, в далечі, в далечінь, в міру, в ногу (йти), в цілому; до біса, до вподоби, до завтра, до зарізу, до лица, до останку, до речі, до смерті; з переляку, з радості; на весну (але навесні), на добраніч, на добридень, на диво, на завтра, на зло (але зозла); по правді, у поміч, уві сні, у стократ, через силу тощо.

Написання прислівників через дефіс

1. Складні прислівники, утворені повторенням одного й того ж слова, синонімічних, антонімічних пар: довго-довго, ледве-ледве, ось-ось, часто-густо, більш-менш, рано-вранці, любо-дорого, без кінця-краю, зроду-віку, тишком-нишком.

Примітка 1. У словосполученнях, де одне слово у *називному відмінку*, а друге – в *орудному*, дефіса не ставлять: кінець кінцем, один одним, сама самотою, честь честю, але *давним-давно*.

Примітка 2. Не ставлять дефіса і в словосполученнях, де слова стоять в інших *різних відмінках* і між ними є прийменник: час від часу, раз від разу, рука в руку, слово в слово, рік у рік, день у день, сам на сам, крок за кроком, з дня на день.

2. Прислівники, що складаються з прийменника *по* і прикметника або займенника із суфіксами: -ому, -ему, -и: по-новому, по-літньому, по-моєму, по-твоєму, по-братськи, по-англійськи.

3. Від порядкового числівника і префікса *по-* та суфіксів *-е*, *-є*: *по-перше*, *по-друге*, *по-третє*.

4. Складні прислівники з частками *будь-*, *-будь*, *-небудь*, *казна-*, *хтозна-*, *бозна-*, *-бо*, *-но*, *то-*, *-от*, *-таки*: *будь-коли*, *коли-будь*, *як-небудь*, *казна-звідки*, *хтозна-куди*, *бозна-де*, *де-бо*, *як-от*, *якось-то*, *де-таки*.

5. Треба запам'ятати прислівники з двома дефісами: *де-не-де*, *десь-не-десь*, *пліч-о-пліч*, *віч-на-віч*, *коли-не-коли*, *як-не-як*, *будь-що-будь*, *всього-на-всього*, *хоч-не-хоч*.

6. Зверніть увагу на прислівники: *на-горá*, *по-латині*, але з усіх усюд.

-н-, -нн- у прислівниках

1. Якщо у прикметнику, дієприкметнику, від яких утворився прислівник, пишеться *-н-*, то у прислівнику також буде *-н-*: *безпечний – безпечно*, *бажаний – бажано*, *захоплений – захоплено*, *негайний – негайно*, *сумний – сумно*.

2. Якщо у прикметнику, дієприкметнику, від яких утворився прислівник, пишеться *-нн-*, то і в прислівнику буде *-нн-*: *сонний – сонно*, *щоденний – щоденно*, *невблаганний – невблаганно*.

3. В окремих прислівниках, які слід запам'ятати, пишеться *-нн-*: *зрання*, *спросоння*, *навмання*, *попідвіконню*, *попідтинню*.

И, і в кінці прислівників

1. У кінці прислівників з префіксом *по-*, утворених від прикмет-ників, після *к*, *ч*, *ж* пишеться *и*: *по-англійськи*, *по-ведмежи*, *по-верблужи*, *по-заячи*, *по-вовчи*. В інших прислівниках після *ч* пишеться *і*: *вночі*, *опівночі*, *двічі*, *тричі*.

2. У кінці прислівників після *з*, *к*, *х* пишеться *и*: *навкруги*, *навшпиньки*, *верхи*.

3. *И* пишеться у прислівниках *восени*, *безвісти*, *почасти*.

Тренувальні вправи

Вправа 103. Прочитати текст. Використати здобуті знання у своєму житті. Знайти і вписати прислівники, визначити розряд за значенням.

Садок

“Плекай садочок змолоду – на старість як знахідка,” – повчав дід онука.

Здавня для українця його власна садиба (обійстя, селитьба, посілля) – це насамперед житло й обов’язково сад, плодові дерева та ягідні кущі.

Садіння плодкових дерев, догляд за ними були оточені численними ритуалами й обрядами. Саджали яблунки, грушки, сливки як навесні так і восени. Вірили, що вже у жовтні дерево засинало, і можна було без шкоди для тіла і душі деревини пересаджувати її. Садівники запевняли, що краще це робити, коли місяць у другій чверті або “у повні”. На “молодику” плодове дерево непогано приймається, але довго молодіє, не даючи плодів, на третій же чверті садити зовсім не можна.

Садівник терпляче чекав: настане і його час – неодмінно достигне яблучко і гулко само впаде. (Із енциклопедії українознавства “Ми – українці” В. Супруненка, 1999).

Диктант з коментуванням. Вказати прислівники, визначити ступінь порівняння. Як утворено форми ступенів порівняння?

Все минуше – суще і пропаше, а себе тримати – щонайважче. Та хто забув про суще і грядуще, той має мізкувати щонайдужче (І.Драч). Найогидніші очі порожні, найгрізніше мовчить гроза... На світі той наймудріший, хто найбільше любить життя (В.Симоненко). І до хатини за селом мене тягне дужче й дужче (Д.Фальківський). Найчастіше зустрічаються перлини молочно-білого кольору, рідше – ніжно-рожевого або з жовтуватим відтінком. Звірині й пташині сліди в лісі найкраще видно взимку (З календаря). Тьма, як вода у повідь, заливала все ширше й ширше степ, здіймалась усе вище та вище і нарешті злилась з темним і густим небом. А навкруги все темніше і темніше робилось, а дощ все дужчий та дужчий ставав (В. Винниченко).

Вправа 104. Списати, вставляючи на місці крапок прислівники з довідки. Вказати у тексті дієприслівники. Що спільного мають дієприслівники та прислівники? Пояснити розділові знаки. Визначити тему та головну думку тексту, дібрати до нього заголовок.

Сопілка ... плакала й жалілась знайомим співом на долю, яка блукає десь, покинувши сиротою в наймах єдину долю. ... ллється мова доні, благаючи ворона ... однести вісточку ненці. І ... криче ворон в темнім гаю, неньку сповіщаючи.

Здавалось, то були вже не згуки дерев'яної засмальцьованої палички, а гострі, колочі думи. Вони бились в душі і, вриваючись туди, ... впивалися в серце, дряпали мозок. Дві ноти, змінюючи одна одну, ... затріпалися в повітрі, а серце ... занило (За В.Винниченком)

Для довідок. Гірко, жалібно, якнайшвидше, тривожно, якнайболучіше, тужливо, зболено.

Вправа 105. Утворити від першої групи прислівників просту і складену форми вищого ступеня порівняння, а від другої – форму найвищого ступеня порівняння прислівників.

1) Гарно, рано, нестямно, невтримно, спокійно, зручно, тепло, весело, несамовито.

2) Складно, просто, коротко, лаконічно, чітко, мило, м'яко, погано, ніжно, привітно, холодно.

Вправа 106. Прочитати. Вказати в реченнях прислівники, визначити спосіб творення кожного з них.

Тихо, тихо кругом, тільки де-не-де вітерець позіхає, вершиною дерев пробіжить, та осичина тихесенько щось з вітром розмовляє (Д.Мордовець). Як заревуть татари по-їхньому: “Аллах! Аллах!” Привітали козаки їх по-своєму, вороги не встояли і розбіглися знов (О.Кузьмич). Щодня ти з сонцем розмовляєш, щоночі п'єш ти ласку зір (М.Філянський). Рахую перші вільні травні не мимохідь, а мимохіть. Вікно сіріє стиха вранці (М.Доленго). Дзвонять краплі дрібно-дрібно. Йде зима у сукні срібній (Т.Коломієць). І враз радісно-радісно стає мені на душі (М.Стельмах).

Завдання. Ввести в речення слова й словосполучення. Пояснити відмінність написання прислівників від однозвучних з ними іменників, прикметників і числівників з прийменниками.

Вкрай, в край рідний; в день, в день народження; востаннє, в останнє завдання; втретє, в третє вікно.

Вправа 107. Списати, розкриваючи дужки та вставляючи пропущені букви. Назвати способи творення прислівників.

(На)дворі дощ, холодний віт...р віє (М.Рильський). Отак і молодість м...неться, як тая буря (на)в...сні. Л...тить с...рітська пісня над полями, мов (в)ос...ни те павутиння срібне. І (чим)раз т...хіше дзвони грають (Б.Лепкий). Я бер...гом німим дійшов до осокура, де чов...н кинув я (о) (пів)ночі (у)чора (М.Філянський). Віт...р ударив у груди, обрій подався в(перед) (М. Доленго). І вірний транзистор лягає (на)похваті, щоб ж...боніти в(ночі) джер...лом (І.Драч).

Вправа 108. Відремонтувати слова (-н-, -нн-).

Старан...о, піднесен...о, на відмін...о, на прощан...я, невин...о, недоречн...о, спросон...я, попідвікон...ю, впевнен...о, негадан...о, принагідн...о, незбагнен...о, попідтин...ю.

-И-, -і-

Восен..., іззовн..., безвіст..., врешт..., надвор..., двіч..., відтоді..., навромацки..., по-християнськ..., ввечер..., по-ведмеж..., у віч..., зсередин..., до вподоб..., укуп...

Тестування. З'ясувати, у якому рядку не від усіх прислівників можна утворити ступені порівняння.

1. Рішуче, багато, щойно, тихо, далеко.
2. Гарно, красиво, корисно, весело, завзято.
3. Лукаво, мало, міцно, швидко, дбайливо.
4. Глибоко, рано, швидко, легко, вузько.
5. Дорого, голосно, важко, просто, зручно.

У якому рядку в усіх прислівниках при творенні ступенів порівняння відбуваються зміни приголосних?

1. Тепло, глибоко, лагідно, кисло, часто.
2. Рідко, швидко, повільно, спокійно, рухливо.

3. Важко, дорого, вузько, високо, низько.
4. Різко, тихо, голосно, просто, складно.
5. Довго, коротко, тривало, цілеспрямовано, солодко.

Вибрати рядок, у якому всі прислівники пишуться з НН

1. Гума...о, актив...о, безупи...о, організова...о, со...о.
2. Відмі...о, стара...о, нескказа...о, свяще...о, щоде...о.
3. Незрівня...о, негада...о, самовідда...о, нездола...о, дореч...о.
4. Невгамов...о, впевне...о, відда...о, шале...о, радіс...о.
5. Багря...о, непоруш...о, невтом...о, безпереста...о, невпи...о.

У якому рядку морфологічний аналіз виділеного слова виконано правильно?

Часом блимне здаля вогонь і зникне, щоб з'явитись у другому місці. (М. Коцюбинський)

1. Часом – іменник, початкова форма – час, загальна назва, абстрактна назва, однина, чоловічий рід, орудний відмінок, II відміна, тверда група, у реченні – обставина.
2. Часом – іменник, початкова форма – час, загальна назва, абстрактна назва, однина, чоловічий рід, орудний відмінок, I відміна, мішана група, у реченні – додаток.
3. Часом – прислівник, часу дії, незмінний, у реченні – обставина.
4. Часом – прислівник, способу дії, незмінний, у реченні – присудок.
5. Часом – сполучник, підрядний мети, складний.

Позначити рядок, у якому всі прислівники потрібно писати через дефіс:

1. По/товариськи, коли/не/коли, по/правді.
2. На/в/знак, на/гора, по/під/віконню.
3. Бозна/де, по/підприємницьки, сам/на/сам.
4. По/перше, по/ночі, ледве/ледве.
5. зроду/віку, по/латині, десь/інколи.

Вказати, у якому ряду всі прислівники пишуться разом:

1. Ані/трохи, за/мало, на/скрізь, на/далі, раз/у/раз
2. На/довго, ні/коли, в/голос, на/двоє, не/до/вподоби.
3. До/нині, ні/як, у/сімох, в/нічию, ні/за/що.
4. Ні/звідки, на/око, за/очі, від/нині, у/горі.
5. Ні/де, в/день, в/знаки, що/місяця, з-за/кордону.

У якому рядку всі прислівники виконують роль вставних слів у реченні.

1. Таким чином, тим часом, якраз, десь-інде, наготові.
2. За що, навіщо, навиліт, с'як-так, гуманно.
3. Заодно, водно, все одно, на ура, наяву.
4. З року в рік, зроду-віку, впевнено, надзвичайно, натомість.
5. Напевно, можливо, по-десяте, нарешті, до речі.

Гра “Дзеркало”.

Записати прислівники, що мають дво-, тричленну будову (заштрихована клітинка означає дефіс).

Визначити кількість утворених прислівників, назвати розряд за значенням.

хтозна			не			небудь
			на			
			о			
			на			
будь			не			небудь

Можливий варіант відповіді:

Хтозна-коли-не-коли-небудь

всього-на-всього

пліч-о-пліч

віч-на-віч

будь-де-не-де-небудь

Утворюється 9 прислівників.

Гра-переклад “Анітельень”.

Пояснити лексичне значення прислівника “анітельень”, підібрати до нього синоніми. Перекласти подані слова і слово-

сполучення українською мовою, спростувавши звинувачення у незнанні.

А								
	Н							
		І						
			Т					
				Е				
					Л			
						Е		
							Н	
								Ь

1. Ни слова.
2. Неожиданно, внезапно.
3. Снизу, из-под чего-нибудь.
4. Наутек.
5. Изнутри.
6. Осуждающе, с укором.
7. На четыре части.
8. По крайней мере.
9. Отовсюду.

Відповіді: анічирк, зенацька, спідсподу, навтікача, зсередины, докірливо, начетверо, принаймні, звідусіль.

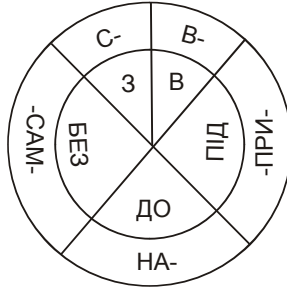
Вправа 109. Перекласти прислівники, уводячи їх у словосполучення.

Зразок: на кануне – виконав напередодні.

Наперерез, вдогонку, натошак, невольно, украдкою, наскоро, заранеє, насильно, в сердцах, пешком, отовсюду, внезапно.

Гра “Розплутай клубочок”

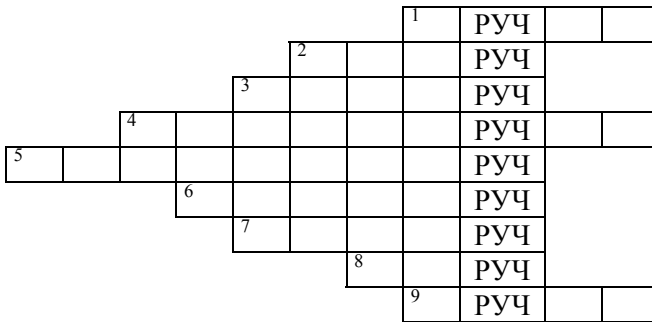
Користуючись “клубочком”, записати усі можливі прислівники й прислівникові сполучення зі словами *край, кінець*. Пояснити їх правопис.



Відповіді: з кінця в кінець, з краю в край, без кінця, без краю, без кінця-краю, під кінець, до краю – прислівникові сполучення; скраю, вкрай, вкінець, наприкінці, насамкінець – прислівники.

Гра “Прислівники з -руч-“

Замінити подані слова і словосполучення прислівниками з -руч-. Пояснити спосіб творення кожного з них.



- | | |
|------------------------|---------------------------|
| 1. Виготовляти руками. | 6. Справа. |
| 2. Обома руками. | 7. Голими руками. |
| 3. Зліва. | 8. Поряд. |
| 4. Власними руками. | 9. Добре, легко, приємно. |
| 5. Поспіхом. | |

Відповіді: 1. Вручну. 2. Обіруч. 3. Ліворуч. 4. Власноручно.
5. Нашвидкуруч. 6. Праворуч. 7. Голіруч. 8. Поруч. 9. Зручно.

Гра “Наголос у прислівниках”.

Написати прислівники *впорожні, злегка, зопалу, наосліп, передовсім, позаторік, принагідно* так, щоб наголошений голосний стояв у заштрихованій клітинці:

							Н												
								А											
								Г											
									О										
								Л											
									О										
								С											

Відповідь: *впорожні, позаторік, принагідно, наосліп, злегка, зопалу, передовсім.*

Вправа 110. Розкрити дужки і вписати прислівники та прислівникові сполучення в три колонки: а) прислівники, які пишуться разом; б) прислівники, які пишуться через дефіс; в) прислівникові сполучення, які пишуться окремо. Користуючись “Українським правописом”, пояснити написання поданих прислівників та прислівникових сполучень.

До/смаку, до/тла, до/загину, в/прах, на/в/знак, на/про/чуд, на/в/почіпки, на/скрізь, на/льоту, не/що/давно, не/у/хильно, ні/від/кіля, с/пере/сердя, під/силу, пліч/о/пліч, до/побачення, на/споді, поки/що, тільки/що, не/до/вподоби, по/теперішньому, що/день/божий, з/Богом, по/совісті, й/мовірно, один/в один, уві/сні, по/середині, на/сміх, от/таки, з/усіх/усюд, с/під/лоба, з/ранку/до/вечора, волею/неволею, все/одно, все/рівно, не/в/пору, сама/самотою, на/віки/вічні, живо/силом, на/про/кат, у/щерть, на/відріз, чим/дуж, тим/паче, по/людськи, десь/інде, по/десятеро, в/п’яте, по/п’яте, по/п’ятеро.

Вправа 111. Добрати до кожного з наведених фразеологізмів прислівник-синонім.

П'яте через десяте, як з гуся вода, як піску морського, море по коліна, як з неба впасти, як рукою подати, як сніг на голову, час від часу, ні світ ні зоря, хоч в око стрельни.

Вправа 112. До поданих у дужках прислівників добрати синонімічні заміни – фразеологічні одиниці.

Слухати (неуважно, уривками); не турбуватися (зовсім); робить (дуже сильно); птахів (дуже багато); хто-небудь міркує (розумно, чітко); почувається (ніяково, несміливо, сором'язливо); (одвічно, здавна, споконвіку) паруватися, жити (дружно, у злагоді), не зробити нічого (зовсім); жадібно (з великим апетитом); напружено (уважно) прислухатися; невміло (погано виконаний); щиро (від душі, широко розкриваючи рот).

Самостійна робота. Повторення

Не з іменниками, прикметниками, прислівниками

РАЗОМ		
№	Правило	Приклади
1.	Можна замінити синонімом без <i>не</i>	неволя (рабство), неправда (брехня), невдалий (поганий), невеселий (сумний), недалеко (близько), немало (багато).
2.	Слово без <i>не</i> не вживається	невільник, негода, недуга, нежить, немовля, ненависть, ненависний, негасимий, невинний, негайно ненависно.
3.	У складі префікса <i>недо-</i> , що означає якість у повній мірі	недокрів'я, недоріз, недолік, недобиток, недотепа.
ОКРЕМО		
№	Правило	Прикладки
1.	У реченні є заперечення	не воля, а рабство; не правда, а брехня; не вдалий, а поганий; не

		веселий, а сумний; не далеко, а близько; не мало, а багато.
2.	Слово з <i>не</i> є присудком	Ця річка <u>не широка</u>
ОРФОГРАМА: НЕ З ІМЕННИКАМИ, ПРИКМЕТНИКАМИ, ПРИСЛІВНИКАМИ (небуквена)		

Ні, АНІ з прислівниками

№	Правило	Прикладки
1.	Префікси <i>ні-</i> , <i>ані-</i> пишуться разом	ніде, аніскільки, ніколи, нізвідки, нізащо, нітрохи, аніяк
2.	У фразеологічних словосполученнях <i>ні</i> пишеться окремо	ні туди ні сюди, ні так ні сяк, ні на гріш, ні те ні се
ОРФОГРАМА: НІ, АНІ З ПРИСЛІВНИКАМИ (небуквена)		

Завдання для самостійної роботи

1. Прочитати. Вказати прислівники. Визначити способи їх творення. Якого значення надає прислівнику префікс *не-*?

Гість хоч недовго буває, та все примічає. Який гість часто за шапку береться, то нескоро піде. На тобі, Гаврило, що мені немило. Як слів небагато, то й розуму малувато. Яблучко від яблуні недалеко відкотиться. Піднімайте, свині, хвости, бо немілко морем брести. (Нар. творч.)

2. Дібрати до прислівників синоніми. Пояснити написання *не* з прислівниками.

Неголосно, невдало, нешироко, негрубо, несильно, незалежно.

3. Коментоване письмо.

Добре подумай, перш ніж звернутися до людини безапеляційно, грубо та різко. Навіть якщо переконаний у власній правоті, поміркуй, як пояснити співрозмовникові його помилку. Не грубо, а обережно й доброзичливо, не голосно, а розважливо й спокійно вислови свою думку. Адже і з тобою не раз говорили нетактовно. Пам'ятаєш, як неприємно тобі було? Немає такої справи, яку не можна було б владнати миром.

4. Списати. Пояснити написання прислівників з *ні*.

Людина ніколи не зможе жити без праці. І не тільки через те, що праця дає їй засоби до життя. Труд виховує, формує характер. Робота дає людині щастя творчості, без якої жоден з нас нізащо не відчує себе особистістю. Без праці людині ніяк перевірити себе на витривалість і відповідальність. Без роботи їй ніде показати свої здібності, розкрити свій талант.

Морфологічний розбір прислівника

Схема	Зразок
1. Частина мови.	Все <u>довкола</u> шумувало, буяло,
2. Похідний чи непохідний.	дзвеніло молодістю і
3. Розряд за значенням.	перемогою. (Баш.)
4. Ступені порівняння (якщо є).	<u>Довкола</u> – прислівник, незмінна
5. Синтаксична роль у реченні.	частина мови; похідний; розряд
6. Орфограма.	за значенням – місця; обставина; орфограма – правопис прислівників разом (небуквена)

Завдання для самостійної роботи

1. Прочитати прислів'я. Виписати з них прислівники, розібрати їх як частини мови.

Слово не стріла, а глибше ранить. Рана загоїться, а зле слово – ніколи. Всяк розумний по-своєму: один спершу, а другий – потім (Нар. творч.)

2. Диктант з коментуванням. Вказати в реченнях прислівники, письмово розібрати їх як частини мови.

А мені у безтурботні дні назавжди, навіки полюбилися ніжні і замріяні пісні. Ті пісні мене найперше вчили поважати труд людський і піт (В.Симоненко). А хтось виводив тонко-тонко, гули замріяно баси. Притихлі явори стояли безшелесно. Навшпиньки ходять сутінки і сни. Щасливиця, я маю трохи неба і дві сосни в туманному вікні (Ліна Костенко).

3. Списати, розкриваючи дужки та розставляючи пропущені розділові знаки. Визначити синтаксичну роль прислівників.

Стара Сова знай все своє веде. Їй-Богу, світ (на)виворіт іде! (В)ночі всі сплять а (в)день спішать робити... і (не)обриднє їм (на)впомацки ходити! Вітер пісню співа (сто)голосо. І вже каштанам (ні)коли дрімати. (Не)стала (на)(в)колійки гордість моя... (В.Симоненко). Шапку узяв, почав її м'яти. Що ж, (на)добраніч, пора вирушати... Останній клен світ (за)очі забіг. Люблю чернігівську дорогу весною, (в)літку, (в)осени. Ми всі, (по)суті, живемо якоюсь мірою в тумані (Ліна Костенко).

Питання для самоперевірки

1. Що таке прислівник?
2. Якими членами речення виступають прислівники? Навести приклади.
3. Які є розряди прислівників за значенням?
4. Які прислівники мають ступені порівняння? Розказати про творення вищого і найвищого ступенів.
5. Від яких частин мови утворилися прислівники?
6. Що таке прислівникові сполучення? Яка їхня роль у реченні?
7. Коли прислівники пишуться разом?
8. Коли прислівники пишуться через дефіс?
9. Як пишуться прислівникові сполучення?
10. Виписати по 10 – 12 прислівників і прислівникових сполучень, правопис яких ви хочете запам'ятати. Використати для цього “Український правопис”.
11. Чи є такі прислівники і прислівникові сполучення, які вам зустрілися вперше? Що вони означають? Запам'ятати їх написання.

§ 11. СЛУЖБОВІ ЧАСТИНИ МОВИ

ПРИЙМЕННИК
службова незмінна частина мови
виражає
<ul style="list-style-type: none"> - відношення між предметами; - відношення дії та ознаки до предмета; - залежність іменника, числівника, займенника від інших слів у реченні; - разом з ним вказує на об'єкт дії, напрям, місце, час, причину, мету.
пишеться
з іменниками, числівниками, займенниками завжди окремо
Наприклад: Вбігла Гафійка – ота весняна золота бджілка, – вкинула в хату щось таке, від чого білі стіни під стелею осміхнулись, голуб перед образами крутнувся на нитці і козаки з червоного паперу, наліплені на стінах, узялися в боки (М.Коцюбинський).

Групи прийменників за походженням

Непохідні	Похідні (утворені від інших частин мови)
у, в, на, до, над, з, із, за, біля, перед, при, під, від, для	а) з кількох прийменників: <i>з-під, з-над, понад, поперед</i> ; б) з інших частин мови: – з іменників (<i>коло, край</i>); – з прислівників (<i>навколо, близько, кругом</i>).

Групи прийменників за будовою

Прості	Складні	Складені
непохідні, з однією кореневою систе-мою: <i>між, зі, наді</i>	утворені з двох чи більше неподібних прийменників: <i>із-за, поміж, з-посеред</i>	Утворені з повнозначних слів і прийменників: <i>під час, під кінець, незважаючи на</i>

Написання похідних прийменників

Разом	Через дефіс	Окремо
утворені від прислівників, іменників, прийменників: <i>замість, наперед, докола</i>	утворені з кількох прийменників, перший з яких з, із: <i>з-за, із-за, з-посеред, з-під</i>	утворені від іменників, прислівників з непохідними прийменниками: <i>з метою, за винятком, згідно з, під час</i>
ОРФОГРАМА: НАПИСАННЯ ПРИЙМЕННИКІВ РАЗОМ, ЧЕРЕЗ ДЕФІС, ОКРЕМО (небуквена)		

Вживання прийменників з іменниками в різних відмінках

№	З відмінками	Прийменники	Приклади
1)	з родовим	без, біля, від, з-за, із-за, для, до, з-під, проти, серед	без радості, біля столу, від озера, серед кімнат, з-під лоба
2)	з кількома: із знахідним та орудним	над, під, перед, поза	над морем, під гаєм, перед входом, поза будинком
3)	із знахідним та місцевим	на, о, об, по	на дорозі, об вікно, по нозі
4)	із родовим та знахідним	за, з	за часів, за парубоцтва, за річку, за вовка, з місця, з гори, з фронту

СТИЛІСТИЧНИЙ ПРАКТИКУМ

КОЖНА МОВА МАЄ СВОЮ СПЕЦИФІКУ ЩОДО ВИКОРИСТАННЯ ПРИЙМЕННИКІВ. У ДВОХ СПОРІДНЕНИХ СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВАХ – РОСІЙСЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ – ПРИЙМЕННИКИ ЗАСТОСОВУЮТЬСЯ ПО-РІЗНОМУ

№	По-російськи	По-українськи	Приклади
1	по	по ор. відм. з за на через у, в до інші засоби	<i>по городу – по місту</i> <i>старший по возрасту – старший віком</i> <i>по обеим сторонам – з обох боків</i> <i>добрый по натуре – добрий за вдачею</i> <i>по адресу – за адресою</i> <i>по ошибке – через помилку</i> <i>по делу – у справі</i> <i>по вкусу – до смаку</i> <i>по получении – після одержання</i> <i>по погоде – залежно від погоди</i> <i>по защите – щодо захисту</i>
2	в	в, у до на інші засоби	<i>в кино – у кіно</i> <i>в школу – до школи</i> <i>в пользу – на користь</i> <i>в один день – за один день</i> <i>в п'ять часов – о п'ятій годині</i> <i>в двух словах – двома словами</i>
3	при	при біля, коло поруч за, під час інші засоби	<i>при свидетелях – при свідках</i> <i>при входе – біля входу</i> <i>при мне – коло мене</i> <i>при условии – за умови</i> <i>при исполнении – під час виконання</i> <i>при помощи – за допомогою</i>
4	на	на ор. відм. інші засоби	<i>на столе – на столі</i> <i>на днях – днями</i> <i>на украинском языке – українською мовою</i> <i>на следующий день – наступного дня</i>
5	из-за	із-за, з-за через	<i>из-за границы – з-за кордону</i> <i>из-за облаков – із-за хмар</i> <i>из-за неосторожности – через необережність</i>

Розрізнення прийменників і префіксів

№	Прийменники: пишуться окремо	Префікси пишуться разом
1	Для милозвучності вимови до прийменників додаються і, у, о: <i>зі, зо, наді, надо, піді, підо, переді, передо, уві, ув (зі мною, уві сні, ув імлі)</i>	Ті ж голосні додаються і до аналогічних префіксів: <i>розігнути, надійшов, увігнав, передовсім, зіжмакав</i>
2	У реченні відноситься до іменника або особового займенника: <i>у лісі, перед ним, за маєтком</i> . З іншими частинами мови вживається, якщо вони виступають у значенні іменника або іменник пропущений: <i>зі старшими (братами), встав о сьомій (годині)</i> .	Якщо прийменник поєднується з іншою частиною мови, то стає префіксом: <i>утрьох, навпроти, напередодні, здалеку, зблизька, позавчора</i> .
3	Якщо між прийменником та іменником типу на горі можна вставити інше слово, то пишемо окремо: <i>на високу гору, на гору Говерлу, у солов'їні ночі</i> .	Якщо зміст висловлювання не дозволяє це зробити, то маємо префікс, який пишеться разом: <i>піднятися нагору, спати уночі, прийти додому, гратися надворі</i> .
4	Деякі прийменники з іменниками мають при собі додаток у родовому відмінку: <i>в глиб землі; з боку колег; у середині кімнати, з початку місяця</i> .	Однозвучні прислівники такого додатка не мають: <i>корінь росте вглиб; став збоку; спинився всередині; спочатку треба подумати</i> .

(За професором І.Ющуком)

Морфологічний розбір прийменника

Схема розбору	Зразок
1. Частина мови. 2. Похідний чи непохідний.	<i>З-за хмари викотився повний місяць і поплив на степом.</i>

<p>3. Група за будовою (простий, складний чи складений)</p> <p>4. Відмінок слова, з яким вжитий прийменник.</p> <p>5. Орфограма.</p>	<p><u>З-за</u> (хмари) – прийменник, похідний, складний, вживається з іменником у родовому відмінку, з іменником пишеться окремо.</p> <p><u>Над</u> (степом) – прийменник, непохідний, простий, вживається з іменником в орудному відмінку, з іменником пишеться окремо.</p>
--	--

Тренувальна вправа

Поділені похилою лінією слова напишіть разом, окремо або через дефіс:

А вже весна, а вже красна! Із/стріх вода капле (нар. твор.)
Сама не помітила, як опинилась за/хатою, на/стежці до/виноградника (М.Коцюбинський). Блиснуло сонце з/поза гір в/зеленому саду (А.Кримський). Сонце гріє, вітер віє з/поля на/долину. В/таку добу під/горою, біля/того гаю, що чорніє над/водою, щось біле блукає. Погуляю понад/морем та розважу своє горе (Т.Шевченко). З/під/розмови, що ледве триває, прозирає нудьга і відчай. Блакитний промінь з/за нічних віконниць нас раптом владно викликав у/ніч (Є.Маланюк). Тихо, легко, нечутно і незримо з/поза/морів висувається вечір. Не подують вітри з/над/широких ланів (Б.Лепкий). Взяли дівку попри/коні, попри коні на ремені (З народної пісні). А я вже більш не дивую, чому дівка красна. Коло/неї вчора рано впала зоря ясна (З народної пісні).

СПОЛУЧНИК

службова незмінна частина мови
служить
для з'єднання однорідних членів речення та частин складного речення
Не буває членом речення
Наприклад: <i>Вийшли з хати батько <u>й</u> мати в садок погуляти (Т.Шевченко). Ми взялись до праці, <u>бо</u> до неї звичні (В.Сосюра)</i>
ЗВЕРНИ УВАГУ!

Прості речення у складному можуть з'єднувати **сполучні слова** – самостійні частини мови, які є членами речення: **відносні займенники** (*хто, що, який, чий, котрий, скільки*); **прислівники** (*де, куди, звідки, коли, відколи, чому*)

Наприклад: Хто людям добра бажає, той і собі має (нар. твор.) І не буде ніколи печалі там, де радість панує ясна (В.Сосюра)

Запам'ятай!

В українській мові відносний займенник **що** збігається за написанням і звучанням з підрядним з'ясувальним сполучником **що**, який також з'єднує залежне речення з головним у складному. Як же їх розрізнити? Це робиться просто.

Якщо ми можемо слово **що** замінити синонімічним йому **який**, то це займенник. Коли ж така заміна неможлива, то **що** – сполучник.

ПОРІВНЯЙ!	
ЩО – відносний займенник	ЩО – сполучник
<i>Вона так гарно намалювала сімейку грибів-боровиків, що (які) стали в коло на лісовій галявині (В.Чухліб)</i>	<i>Слухай, діброво, що ліс говорить. (Нар. прислів'я).</i>

Групи сполучників за роллю в мові

Сурядні – поєднують а) рівноправні, незалежні частини складного речення; б) однорідні члени речення	Підрядні – поєднують Залежні (підрядні) речення з головним у складному
Наприклад: <i>і, а, проте, однак, або, чи</i>	Наприклад: <i>як, бо, щоб, для того щоб</i>

Запам'ятай!

У складних реченнях перед сурядними і підрядними сполучниками завжди ставиться кома: І шумить діброва, і синіє шлях, і дзвенить дніпрова хвиля на дротах (А.Малишко) Я для пісні вікно відчинив, щоб вона залила мою душу весною (В.Сосюра)

Види сурядних сполучників

№	Вид	Приклади
1.	Єднальні	<i>і, й, та</i> (в значенні <i>і</i>), <i>також, теж, ні...ні, ані...ані, та ще й, а навіть</i>
2.	Протиставні	<i>а, але, зате, проте, однак, та</i> (в значенні <i>але</i>), <i>а втім, хоч...зате, як...так, не тільки...а й</i>
3.	Розділові	<i>або, чи, то, або...або, чи...чи, то...то, не то...не то, хоч...хоч</i>

Види підрядних сполучників

№	Вид	Приклади
1.	З'ясувальні	<i>що, як, ніби</i>
2.	Обставинні:	
а)	часу	<i>ледве, щойно, тільки, як, доки, як тільки, після того як, відтоді як</i>
б)	причини	<i>бо, оскільки, тому що, через те що, у зв'язку з тим що, завдяки тому що</i>
в)	мети	<i>щоб, щоби, аби, для того щоб</i>
г)	умови	<i>якби, аби, як, якщо, коли, коли б, як тільки</i>
г)	способу дії	<i>як</i>
д)	допустові	<i>хоч, хай, незважаючи на те що, дарма що</i>
е)	порівняльні	<i>як, мов, наче, ніби, ніж, немов, неначе, мовби, мовбито, нібито, неначебто, немовбито</i>
є)	міри, ступеня	<i>аж, що аж, що й</i>
ж)	наслідку	<i>так що</i>

Групи сполучників за будовою

Прості	Складні	Складені
<i>й, і, а, ні, та, то, бо, що</i>	<i>але, зате, однак, ніж, або, якщо,</i>	<i>через те що, для того щоб, з тим</i>

	якби, щоб, нібито, немовбито, неначебто, ніби	щоб, незважаючи на те що, в міру того як, перед тим як, дарма що, так що
--	---	--

Групи сполучників за способом уживання

Одиничні	Повторювані	Парні
а, бо, та, але, щоб, немовби Стара свита, та поновому пошита (Нар. прислів'я)	чи-чи, то-то, ні-ні, і-і, або-або, хоч-хоч І жнець, і швець, і на дуду грець (Нар. прислів'я)	не тільки...а й, як...так, хоч...але, якщо...то, чим...тим, що...то, не стільки...скільки Що голова, то й розум (Нар. прислів'я)

Написання сполучників

Разом	Окремо	Через дефіс
а) складні сполучники завжди пишуться разом : тож, адже, також, аніж, себто, тобто, цебто, мовби, немовби, ніби, нібито, начебто, неначебто б) сполучники, які не слід плутати з однозвучними частинами мови: щоб (що б), якби (як би), якже (як же), якщо (як що), проте (про те), зате (за те), теж (те ж)	а) сполучники з частками: або ж, адже ж, але ж, коли б то, хоч би, хоча б, а як же, бо ж, отже ж б) складені сполучники завжди пишуться окремо : так що, тому що, через те що, замість того щоб, дарма що	Окремі сполучники: отож-то, тому-то, тим-то, тільки-но, отож-бо, тож-то, якби-то
ОРФОГРАМА: написання сполучників разом, окремо, через дефіс (небуквена)		

Розрізнення сполучників та інших частин мови

№	Сполучники – пишуться разом	Інші частини мови – пишуться окремо
1	Сполучники можна замінити іншими синонімічними сполучниками: <i>зате, проте – а, але, однак; таж – адже; тож – тому; якби – коли; щоб – аби; притому – до того ж:</i> Хоч не застав Івана вдома, зате(проте) прогулявся	Інші частини мови: прийменник і займенник, займенник і частка, прислівник і частка – такій заміні не підлягають: За те оповідання його похвалили. Частки б, би, ж, же можна переставити на інше місце в реченні і зміст не зміниться: Як мені хотілося б скласти екзамен на відмінно!
2	Сполучники членами речення не бувають і не відповідають на питання	Займенники, прислівники є членами речення і відповідають на питання: <i>яка? та ж; яким способом – як би; про що – про те; за що? – за те; при чому – при тому</i>
3	У сполучниках <i>якби, якщо</i> наголос падає на останній склад: Якби мені черевики, <i>то пішла б я на музики.</i> (Т.Шевченко)	На прислівник як завжди падає логічний наголос: Як би мені хотілося скласти екзамен на відмінно!

Морфологічний розбір сполучника

Схема	Зразок
1. Частина мови. 2. Група за роллю в мові (сурядний чи підрядний). 3. Види сурядного чи підрядного сполучника. 4. Група за будовою (простий,	<i>Марнославство – ворог освіченості й вихованості, <u>через те що</u> воно позбавляє людину здорового глузду, самокритичності і скромності. (В. Яворівський)</i>

складний чи складений). 5. Група за вживанням (одиночний, повторювальний чи парний). 6. Написання, розділові знаки	Через те що – сполучник; з'єднує частини складного речення; підрядний; причини; складений; парний; всі слова пишуться окремо, перед ними ставиться кома.
--	---

Орфографічна хвилинка

О/то/ж/то, тим/то, однак, тому/що, це/б/то, то/б/то, що/б, як/що, адже, от/же, не/наче, не/зважаючи/на/те/що, та/ще/й, не/тільки.../а/й, що/й/но, як/бо, а/бо, ні/ж, для/того/щоб, як/тільки, дарма/що, не/наче/б/то, так/що, о/скільки, хоча, через/те/що, тільки/но, як/би, не/мов/би/то, мов/би/то, о/то/ж, так/о/ж, а/би, про/те, за/те, при/тому, при/тім, при/чім.

ЧАСТКА

службова незмінна частина мови
роль у мові надає окремим словам чи реченням додаткових смислових відтінків
служить для утворення нових слів або окремих граматичних форм
членом речення не буває
<i>Наприклад: <u>Хай</u> братерством, щирими трудами Україна воскресне! (І. Франко)</i>
Полетіла <u>б</u> я до хмари, коли <u>б</u> крильця мала (Леся Українка)

Розряди часток за значеннями

Формотворчі	Словотворчі	Заперечні	Модальні
а) утворюють умовний спосіб дієслів: б, би (сказав би, сказала б); б) утворюють наказовий спосіб дієслів:	утворюють нові слова: будь, небудь, казна, хтозна, бозна, аби, де, сь, чи, що, як, чим (будь-як, абищо, колись,	заперечують висловлене: не, ні, ані (не образив, ні про що, аніскільки)	надають окремому слову в реченні або цілому реченню додаткових відтінків (так, еге, лише, ледве

<p>хай, нехай, бодай; в) творять зворотні дієслова: ся, сь (<i>сміється, знайшовсь</i>) г) творять найвищий ступінь порівняння прикметників і прислівників: най, що, як (<i>найкращий, щонайвище</i>)</p>	<p><i>щодня, якраз, чимало, чимшивидше</i>)</p>		<p><i>чи, це, власне, саме</i>)</p>
--	---	--	-------------------------------------

Види модальних часток

№	Види	Приклади
1	Питальні	чи, хіба, невже: <i>Чи в нас не та сила, яка у батьків була? (С.Руданський)</i>
2	Стверджувальні	так, еге, егеж, атож, аякже, авжеж: <i>Авжеж, такий у нас ведеться звичай. (Леся Українка)</i>
3	Підсилювальні	як, що за, та, що то за, і, й, а, о, ой, ще: <i>О сонце ласкаве, о сонце ясне! У нашій країні життя весняне! (М. Вороний)</i>
4	Вказівні	ось, от, це, то, ото, он, ген, онде: <i>Оце тобі хомут і дуга, більше я тобі не слуга (Нар. творч.)</i>
5	Означальні	саме, якраз, справді, точно, власне, рівно: <i>Мотря якраз того дня полізла в піч, щоб її вимазати (І.Нечуй-Левицький)</i>
6	Видільні	навіть, тільки, лише, лиш, лишень, хоч, хоча б, аж, же, ж, таки, уже, собі, все ж: <i>Навіть не вірилось, що в темряві за тією пицею причаївся фронт. (Козаченко)</i>

7	Спонукальні	годі, бодай, давай, ну, бо, но: <i>Уперед! Годі скніти рабами (П.Грабовський)</i>
8	Кількісні	майже, приблизно, мало не, трохи не, чи не, ледве не: <i>Петрович не рідко, а майже щоденно виходив оглядати виноградник. (М. Коцюбинський)</i>
9	Власне модальні (висловлюють сумнів, непевність)	мов, мовляв, чи, наче, ніби, мовби, мабуть, навряд, навряд чи, ледве чи, ба, ой, ну й: <i>Навряд чидесь по інших країнах світу співають так гарно й голосисто, як у нас на Україні (О.Довженко)</i>

Написання часток

Разом	Через дефіс	Окремо
<p>а) словотворчі аби, де, сь, чи, що, як, ані, ні, чим: <i>абиде, деякий, котрийсь, чимало, щотижня, якраз, аніскільки, ніколи;</i></p> <p>б) формотворчі ся, сь у зворотних дієсловах: <i>дивиться, знайшовсь;</i></p> <p>в) частки б, би, то в складі сполучників: <i>щоб, якби, нібито, немовбито, начебто;</i></p> <p>г) частки ж, же у складі інших часток: <i>теж, також, авжеж, атож, аякже, егеж, якже.</i></p>	<p>а) словотворчі будь, небудь, казна, хтозна, бозна: <i>будь-коли, який-небудь, казна-звідки;</i></p> <p>б) модальні бо, но, то, от, таки: <i>сядь-но, як-от, все-таки</i></p> <p>але</p> <p><i>будь з ким, все ж таки, я таки</i></p>	<p>а) формотворчі б, би, хай, нехай, бодай: <i>хай живе;</i></p> <p>б) модальні (крім бо, но, то, от, таки) же, ж, хоч, годі, майже, навіть, невже, чи</p>
ОРФОГРАМА: Написання часток разом, окремо, через дефіс (небуквена)		

НЕ з різними частинами мови

№	Разом	Окремо
1	З іменниками, прикметниками, прислівниками, дієсловами, дієприслівниками, коли слово без не не вживається : <i>негода, ненависний, ненавидіти, ненавидячи, ненависно</i>	Завжди з числівниками, займенниками, прийменниками: <i>не сім, не третій, не він, не весь, не про справу.</i>
2	З іменниками, прикметниками, прислівниками найчастіше (можна замінити синонімом без не): <i>неволя(рабство), недалекий(близький), несумно(весело)</i>	З дієсловами, дієприслівниками найчастіше : <i>не побачив, не звідав, не маячить, не бачачи, не вразивши, не зламавши.</i>
3	З дієсловами у складі префікса недо , який означає дію чи стан у повній мірі: <i>недобачати, недооцінювати, недоказувати</i>	З іменниками, прикметниками, прислівниками, коли в реченні є протиставлення : <i>не горе, а радість; не широкий, а вузький; не мілко, а глибоко.</i>
4	З дієприкметником, коли він не має при собі залежних слів : <i>незакінчена праця, нез'ясоване питання</i>	З дієприкметником, при якому є залежні слова : <i>не закінчена (коли?) вчасно праця; не з'ясоване (коли?) заздалегідь питання</i>
5	У заперечному слові немає (його можна замінити формою нема), при ньому ніколи не буває присудка: <i>В Андрія ще немає(нема) комп'ютера</i>	Не з дієсловом мати в теперішньому часі, при ньому завжди є підмет: <i>Андрій не має ще комп'ютера</i>
6		З окремими прислівниками:

		<i>не дуже, не зовсім, не цілком, не досить, не можна, не треба.</i>
7		З прикметниками, прислівниками дієприкметниками, які в реченні виступають присудками: Книга <u>не прочитана</u>
ОРФОГРАМА: Написання не з різними частинами мови (небуквена)		

Морфологічний розбір частки

Схема	Зразок
1. Частина мови. 2. Розряд за значенням, різновид модальних часток. 3. особливості написання.	Батальйон, не розосереджуючись, посував вперед. (О.Гончар) Не – частка, заперечна, з дієприслівником пишеться окремо.

Тестування

I. У якому рядку всі частки пишуться через дефіс?

1. Як/би, казна/де, аби/хто, немовби/то, коли/сь.
2. Поки/що, скинь/но, де/коли, будь/як, ні/хто.
3. Як/от, так/то, хтозна/коли, такі/но, сядь/бо.
4. Взяв/таки, ну/й, зроби/ж, якби/то, отакий/то.
5. Таки/заспівав, будь/коли, де/небудь, ані/скільки, чим/швидше.

II. Вкажіть, у якому рядку допущено помилку в правописі частки **ні**.

1. Ніхто, нівроку, нізвідки, ні з ким, ні сліз.
2. Ні один, ніякий, ніщо, нісенітниця, ніколи.
3. Нікого, нівкого, ніяк, ні шелесту, ні до чого.
4. Ні для кого, ніяковість, ні з чим, анітелень, ні те ні се.
5. Нічистому, ні птаха, ніскільки, ніде, нікчемний.

III. Виберіть рядок, у якому всі частки пишуться окремо.

1. Прийшов/би, мов/би, не/гарно, аби/то, ато/ж.

2. Ні/хто, аби/хто, де/який, чи/мало, чи/не.
 3. Мало/не, що/за, прийшов/же, що/то/за, не/говори.
 4. Не/школа, май/же, хоча/б, не/мов/би, хоч/би.
 5. Наче/б, мало/не, не/мало, не/вже, поки/що.
- IV. Вкажіть, у якому рядку всі слова з часткою **не** пишуться окремо
1. Не/міг, не/має, не/зчутися, не/щастя, не/один.
 2. Не/веселий, не/мовля, не/мов, не/мовчати, не/можна.
 3. Не/треба, не/той, не/читаючи, не/виправлена учнем помилка, не/кричав.
 4. Не/дбалий, не/абияк, не/гайно, не/забудько, не/вірив.
 5. Ледве/не, не/хай, трохи/не, не/доспати, не/наче.
- V. Позначте речення у якому слово з **не** потрібно писати окремо.
1. Бабуся була старенькою і вже не/добачала.
 2. Наша кішка чомусь не/долюблювала телефон.
 3. Наші мрії часто бувають не/досяжними.
 4. З гілок дерева звисали не/дозрілі вишеньки.
 5. Олена не/дочула того, що сказала їй мати.

§ 12. ВИГУК

ВИГУК
не належить ні до самостійних, ні до службових частин мови незмінна частина мови
виражає почуття, емоції, волевиявлення людини, не називаючи їх
служить засобом виразності в художній літературі
не виступає членом речення
Наприклад: <i>Гей, вставаймо, єднаймося, українські люди!</i> (І.Франко) <i>Ой, та й гарно ж тут як! (Панас Мирний)</i>

На місці самостійної частини мови вигук набуває конкретного значення і виконує її синтаксичну роль:

Як тільки в зеленому гаю зозуля “**ку-ку**” закує,

Я швидко вікно відчиняю і серце радіє моєю (Із дитячої пісні)

Групи вигуків за значенням

№	Група	Що виражає	Приклад
1	Емоційні (почуттєві)	переживання, почуття (страх, подив, іронію, сум, гнів, обурення, зневагу, радість тощо	<i>ох, ах, о, пхе, ух, іч, ет, тьху, ура! Ова! Ой лишенько! Горенько моє! Боже мій милий!</i>
2	Спонукальні (волевиявлення)	спонукання до дії, оклик, звертання	<i>гей, агов, геть, марш, цп-цп, тю-тю-тю, на-на, алло</i>
3	Звуконаслідувальні слова	голоси тварин, різні шуми, звуки природи	<i>ку-ку, кукуріку, ха-ха, тьох-тьох, ш-ш-ш, дзень, бр-р-р, ко-ко-ко</i>
4	Слова ввічливості	етикет (вітання, подяку, прощання, пробачення, побажання	<i>добрий день, добридень, на добраніч, до побачення, прощайте, спасибі, дякую, щасливо, бувайте здорові, дай Боже, Боже помози, на здоров'я</i>
5	Слова, утворені від інших частин мови	утворені від іменників у кличному відмінку або називному, від зай-менників, дієслів	<i>Мамо! Леле! Слава! Мати рідна! О Боже! Господи милосердний! Рятуйте! Цур йому! Лишенько!</i>

Правопис вигуків

Через дефіс	Разом	Окремо
<p>а) які передають повторювані або протяжні звуки: <i>ой-ой-ой, ку-ку, ха-ха-ха, ля-ля-ля, м-е-е, му-у-у;</i></p> <p>б) вигуки <i>йй-Богу, йй-право, йй-Бо, присяй-Бо</i></p>	<p>які не передають повторюваних звуків: <i>пробі, овва, агов, цабе, кукуріку, агуш, леле, кахи, ках, тпру, марш, дзень, алло, цоб</i></p>	<p>вигуки <i>до побачення, будь ласка, на добраніч, на добридень, от тобі й на, оце так, хай йому грець, на все добре.</i></p>
<p>ОРФОГРАМА: Написання вигуків через дефіс, разом, окремо (небуквена)</p>		

Розділові знаки при вигуках

№	Правила	Приклади
1	Вигуки в реченнях відокремлюються комами	<u>Ох</u> , як весело на світі, як весело стало (Т.Шевченко)
2	Коли вигуки вимовляються з посиленою інтонацією, то вони виділяються знаком оклику	<u>Ого!</u> Ізумруд. Та ще який великий! (І.Кочерга)
3	Якщо вигук вимовляється з підвищеною інтонацією і стоїть у середині речення, то він з обох боків виділяється тире	А хто винен? <u>Гай-гай!</u> – хита головою (М.Коцюбинський)
4	Коли вигуки о, ой вживаються в значенні підсилювальних часток, то вони не відокремлюються комами	<u>О</u> думи мої! <u>О</u> славо зляя! (Т.Шевченко) <u>Ой</u> хмелю, мій хмелю, хмелю зелененький. (Нар. творч.)
5	Якщо вигуки вживаються в значенні самостійних частин мови і є членом речення, то вони не виділяються комами	<u>І</u> знаю те “ай” таке високе, лоскотливо-жіноче... (М.Коцюбинський) <u>Геть</u> пішла луна в заснулому саду. (С.Васильченко)

Тренувальні вправи

Кома та знак оклику

1. Переписати, підкреслити вигуки. Пояснити розділові знаки при вигуках та вживання дефіса.

Гей, браття-козаки, сідлайте-но коні! (С.Руданський). Мені шляху не питає, прямо степом мандрувать, гей-гей, долю доганять! Віці мої віці, віці та отара, хто ж вас буде пасти, як мене не стане, гей-гей! Гей! Ви мені не пани, а я вам не хлопець! Догадайтесь, сини вражі, що я запорожець! Та туман поле покриває, гей! Та Сірко з Січі виїжджає! (Нар. творч.)

2. Виразно прочитати речення. Вказати вигуки та однозвучні з ними частки із значенням підсилення. Чи слід відділяти такі частки комами від інших слів?

Ой, як крикнув козак Сірко та на своїх козаченьків: “Гей, сідлайте конів хлопці-молодці, та збирайтесь в гості!” Ой в городі вишня, під вишнею м’ята, ой десь в мене в Україні та рідная мати. Ой, журавко, журавко, чого плачеш так жалко? (Нар. творч.)

3. Переписати, розставляючи пропущені розділові знаки. Вигуки підкреслити.

Ой гия-гия гусоньки на став! Добровечір дівчино бо я ще не спав! Тпру стій моя люба прив’яжу тебе до дуба! Два городи обробила одна диня уродила гуляю я гей гуляю я! Розлилися води на чотири броди. Гей дівки весна красна зілля зелененьке. Ой синенький пролісочку чи гаразд тобі у лісочку? Ой дожали житечко в Божий час а тепер господарю частуй нас. Дорий вечір зелений байраче переночуй хоч хоч ніченьку ти волю козачу! (Нар. творч.)

4. Прочитати. У значенні яких частин мови виступають у реченнях вигуки? Якими членами речення вони є? Переписати перше речення, підкреслити в ньому члени речення.

Ой там моя сестра пшениченьку жала, сказав я їй “здрастуй”, “здоров” не сказала. Мусив шапку зняти, “день добрий” сказати. “Помагай Біг, дівча моє, тобі жито жати!” (Нар. творч.) І знов те “ай” таке високе, лоскотливо-жіноче і срібно-дзвінке (М.Коцюбинський). Геть пішла луна в заснулому саду (С.Васильченко)

Звуконаслідувальні слова

Звуконаслідування виражають акустичні уявлення мовців про навколишнє середовище, про звуки і шуми різних явищ природи, звукові сигнали тварин, птахів тощо: *брязь! Дзінь! Стук! Тік-так! Дрр! Га-га-га! Ку-ку! Тьох-тьох!*

5. Прочитати. Назвати слова, за допомогою яких відтворено звуки природи, тварин, різних предметів.

У Палія на причілку крикнув півень на засіку: “Кукуруку!” Кричать гуси: “Гел! Гел!..” А за ними орел... (Л.Боровиков-ський). Качка нагогошувалась починала вибивати ногами сердиту плетеницю і засуджено репетувати: “Ках-ках-ках!” Я люблишу коли березовий сік накрапає із жолоба, він так гарно вистукує: “тьоп-тьоп”, що неодмінно завернеш до нього і присядеш навпочіпки. (М.Стельмах) В саду кувікає поросля: “Куві! Куві!” “Цюк! Цюк!” – вицюкує дідова сокира. Рипить віз: “Ри-ип!” (З тв. М.Хвильового).

6. Виразно прочитати. Вказати звуконаслідувальні слова.

<i>Ой у вишневому садочку</i>	<i>Гей пасіться вівці,</i>
<i>Там соловейко щебетав</i>	<i>Де високі гори.</i>
<i>Віть-віть-віть</i>	<i>Я піду до Ксені,</i>
<i>Тьох-тьох-тьох</i>	<i>Де чорнії брови, гей, гей!</i>
<i>Ай-я-я</i>	<i>Ду-ду-ду-ду-ду-ду-ду</i>
<i>Ох-ох-ох</i>	<i>Де чорнії брови, гей!</i>
<i>Там соловейко щебетав</i>	<i>(Нар. творч.)</i>

7. Вибіркове письмо. Виписати звуконаслідувальні слова.

Ой сів пугач на могилі та й крикнув він: “Путу!” (Нар. творч.). “Гу-гу-гу-у” – застогнав пугач серед лісу (Панас Мирний) Кує зозуля. Б’є молоточком у кришталевий великий дзвін: “ку-ку! Ку-ку!” – і сіє тишу по травах. (М.Коцюбинський) Десь на острові, який дід називає Телячим, виводить одуд: “хуту-тут, хуту-тут!” (І.Цюпа) Одудок на весь ліс: “Оду-ду”. Ой горе, горе, в наймах пропаду. (Нар. творч.) Пливе човен, води повен, та все хлюп-хлюп-хлюп-хлюп! Іде козак до дівчини та все тюп-тюп-тюп-тюп! (Нар. творч.)

8. Переписати, розставляючи розділові знаки у реченнях з прямою мовою. Підкреслити звуконаслідувальні слова.

Тихо всюди, хоч сій мак, лиш годинник б'є Так-так... (О.Маковей). Гу-у! диким звіром вило на дворі, гуло в комині (С.Васильченко). Коли це гусак як закричить Ге-ге-ге! Та крилами по воді Ляп-ляп-ляп (Остан Вишня).

СЛУЖБОВІ ЧАСТИНИ МОВИ

(Програмовані завдання для самостійної роботи)

Текст речення	а	б	в	г	д	е	є	ж	з	и
I	1/2	3	1/1	1	2/1	4/1	2/3	1/1	3/4	4/1
II	3/3	2/1	2/3	1/2	1/2	1	2/3	1	1	1/2
III	2	1	4	2	2	2/2	2/1	2	1/2	1
IV	1	1/4	2/3	1/2	2/1	2/1	1	2/4	3/2	2/2
V	1/1	3/4	3/3	1/4	4/2	4	1	3	2/2	1
VI	4	1	1	1/1	4/4	1/1	4/1	4/1	1	1/2
VII	1/1	1/2	3/3	3/1	1/1	1/1	4/2	1/2	3/2	4/1
VIII	4/2	4/2	1/1	2/1	4/1	3/4	1/3	4/3	1	1/1
IX	3	2	1/2	1/1	4/2	1/2	3/4	2/1	1	4/1
X	3/2	4/1	1	2/2	1	4	3/3	3/3	1/1	2/2

Вправа 113. Визначте, якою частиною мови є підкреслене слово. (Ключ 1).

Відповіді:

1) підкреслене слово є прийменником; 2) підкреслене слово є сполучником; 3) підкреслене слово є часткою; 4) підкреслене слово не належить до службових частин мови.

Текст I. а) У поліському рідному краю людські серця співучі як джерела (М. Сингаївський). б) Від співу щедрого – цвітуть льони, від голосів аж ниви розляглися (М. Сингаївський). в) На галявинах цвіте білий ряст, сон, несміливо визирають синенькі квіточки на тонесеньких стебельцях (П. Автомонов). г) Обабіч дороги дзюрчать струмки, несучи останні талі води з полів (П. Автомонов). д) І звідусіль вертаються сини у синьооке батьківське Полісся (М. Сингаївський). е) Мій Києве, щаслива нота в твоєму голосі бринить (Д. Павличко). є) І ось дав той рід такого чоловіка, якого, може, й незручно називати генієм техніки, але вже що артистом своєї справи він був, так це точно (П. Загребельний). ж) Твої сліди – на вранішній росі, твоя зоря ще світиться в криниці (М.Сингаївський).

з) Життя прожити – це Вітчизну всю до серця взяти гордо, як святиню, – її вогонь, простори і красу (А. М'ястківський). и) Десь високо в небі, під самими зорями, що вже меркли і гасли, важко погиркував літак (Г. Тютюнник).

Текст II. а) Хто б не бажав у цій живій красі на мить спинити днів своїх зіниці, наслухатись мелодій і життя (М. Сингаївський). б) Воли безшумно, як тіні, бродили по горі, обдуваючи росу трав (Г. Тютюнник). в) У труді і в боях не зганьбили ми честь роду (М. Сингаївський). г) Сяяла черешня над горою, зблискувала цвітом, як алмаз (Д. Павличко). д) В московським небі місяць-молодик здійсмається у гору вище й вище (М. Сингаївський). е) Ледве-ледве чутно несе води ріка, гублячись у ранішній млі (П. Автомонов). є) А сад, мов білий світ серед весни, чарує, вабить і не відпускає (М. Сингаївський). ж) Оддалік у сутінках біліють хати, темніє синява садів. (Т. Новак). з) Нема на світі сердець кращих і добріших понад серце нашого народу (Ю.Крашевський). и) Від сіна било парким духом і приємно зігрівало спину (Г.Тютюнник).

Текст III. а) Серце калатало в грудях, як птаха в клітці, він прислухався до його тремливих поштовхів (Т.Новак). б) Місяць не зникає з обрію, пливучи по вершинах білих горбів (П. Автомонов). в) Дмухне вітерець зі степу, з інших країв, і повітря знову стає чистим, на все передмістя війне запашним духом літа (О. Гончар). г) Як той весняний дощ, розсіяний по ниві, живеш ти в райдужнім пориві (Д. Павличко). д) Дівчина

пересмикнула плечима, в неї знову запалали очі, а обличчя набрало погордливого виразу (Ю. Крашевський). е) З рук матері ми сходимо та йдем шукати свій цілющий чорнозем, вертатись до тих рук потрібно з хлібом, а ми тягар землі до них несем (Д. Павличко). є) То була врочиста хвиля, коли ніч стає до бою з днем, темрява розпочинає боротьбу із світлом (Ю. Крашевський). ж) Співає осінь ніжно й журавлино (Д. Павличко). з) В лузі калина – як спомин дитинства (М. Сингаївський). и) Осінні дерева мовчать, до весни заховавши скрипки (М. Сингаївський).

Текст IV. а) Вдалині, на тлі золотистих хлібів, ніжною пастеллю вимальовуються древні ясени (О. Сенчик). б) Напружено стежив за кожним кущиком ліщини, за кожним деревцем, із-за якого в першу-ліпшу хвилину міг вискочити хижий звір (А. Шиян). в) І зітхали вітри у траві, і колосся, промінням политі, ворушилися, мов живі (В. Симоненко). г) Ми зроду щедрі на добро і хліб, вони мого життя першооснова, як материн священний заповіт (М. Сингаївський). д) Внизу синьо палахкотіла річка з темними кружалами каміння і з пунктирами гребель (В. Шевчук). е) Берези Підмосков'я – білий світ в очах моїх і в небі наді мною (М. Сингаївський). є) З березового білого розвою душа вчувала зоряний політ (М. Сингаївський). ж) Темінь упала на місто раптово, начебто хто спустив завісу і заслонив І море, і небо (В. Шевчук). з) Берези мов іскрилися корою, стояли, як дівчата в чистоті (М. Сингаївський). и) Удари грому були часом такими дужими, що від них дрижали віконні рами й шибки (А. Шиян).

Текст V. а) З діда-прадіда в нашім краю люди прагнули з піснею жити (М. Сингаївський). б) Сонце схилилося на захід і не пекло вже так дошкульно, як раніше (Г. Тютюнник). в) А тумани стоять на зеленім узвишші, та глибокі ж такі – не перейдеш убрід (М. Сингаївський). г) Серед неба завис незвично блідий місяць (В. Шевчук). д) Далі дорога лягла дугою поміж люцерною, що викидала безбарвні бубочки цвіту (Ю. Мушкетик). е) Визрівас тут казка у зоряній тиші, що з дитинства у серці залишила свій слід (М. Сингаївський). є) Чисте сонце сором'язливо сховалось у верболозах (Ю. Мушкетик). ж) Я цей світ ще змалку вибрав – і купався в цвіті вишень (М. Сингаївський). з) Я слухав, як ліси говорять з осінню срібним і багряним листом (М. Сингаївський).

и) Терпкий запах живиці пощипував ніздрі, шорстко шелестіла під ногами суха листва. (Ю. Мушкетик).

Текст VI. а) До вечора боліло все: ноги, руки, голова (Ю. Збанацький). б) Баскі вороні коні клацали підковами, висікали іскри з бруківки (П. Новак). в) Ріка пожовкла від листа опалого (З журн.). г) Літак з зорею на крилі злітає над землею (Н. Забіла). д) Потреба є в дорозі оглядатися на ті вогні, що світять у безмежжі (В. Бортняк). е) Ліс, наблизившись, перетворився з голубого в зелений (О. Гончар). є) Своя пора для всього є: жита квітують літом, весною дерево стає покрите білим цвітом (М. Познанська). ж) Ми всі з вогню від роду і до роду (Н. Гнатюк). з) Надходять перші дні весни, бушують в морі хвилі (Н. Забіла). и) Щедре сонце палає над пробудженим світом, квіти й трави в ранковій росі (Н. Забіла).

Текст VII. а) А ніч ішла, минала, місяць ховався за стіною гори, й на небі дужче заблищали зорі (С. Скляренко). б) Вершини, в красі незрівнянні, сплелися навіки-віків, мов руки в братерськiм єднанні, у потиску двох кунаків (А. Бортняк). в) І проростає насіння не просто в землі, а набирається сили у грудях людини (Н. Гнатюк). г) І від коліски до захмарних трас турбот щоднини вистачає в нас (М. Сингаївський). д) На кожнім полі я впізнаю свій колосок серед колосся (Д. Павличко). е) Наше поле з туману, з перепілками в житі (М. Сингаївський). є) Від болю затерпають наші губи, як пропадає в борознах насіння (Н. Гнатюк). ж) Море зазирає у темні ущелини, в широкі гирла річок і струмочків, у хащі й ліси на схилах (П. Загребельний). з) Тож село теє, розростаючись, все далі й далі посувалось ярмом понад річкою (Ю. Крашевський). и) Ми щедрі, як прабатько наш Дніпро, добром відповідаєм на добро (М. Сингаївський).

Текст VIII. а) Тут ніжним цвітом пахне кожна віть та завжди манить нас до верховіть (М. Сингаївський). б) В кімнаті бути і хвилину жалко, бо жайворонки кличуть в поле, в ліс (Н. Гнатюк). в) Гомін, гомін на селі, співи, гуки з пересварками (З журн.). г) З давніх літ і громів революції, що лягли, наче карби в серцях, Перекоп і Каховка озвуться, стануть поруч під огненний стяг (М. Сингаївський). д) Тут, на високому пагорбі, листя молодих дерев грало всіма барвами веселки у краплинах роси (Т. Новак). е) Бо ж людина — це не краплина всесвіту, це — цілий світ, і

боляче, коли ми позбуваємося його: ми стаємо бідними... (З журн.).
є) Не вернулася рота в село: в сіру землю пішли — не в мрамур (Б. Олійник). ж) Зоря над берегом займалася й до того рідною здавалася, що Бугом я ріку назвав би (А. Бортняк). з) Незважаючи на малесенький вітерець, парило і робилося душно (Г. Тютюнник). и) Над ними в зеленій гушавині вистукував дзьобом невеликий птах (Т. Новак).

Текст IX . а) Розпрягайте, хлопці, літаки: хай-но спочивають роботящі (Б. Олійник). б) Весна! Звучить замріяно і ніжно мелодія струмків (Т. Яковенко). в) А біля нього стояв вірний кінь і спокійно вискубував траву (А. Шиян). г) Від річки до села в'ється знайома стежка (Т. Новак). д) На хлібах його вирости космонавти і маршали, світлочолі мислителі, ковалі і і вчені (Б. Олійник). е) Ріка дихала парою у холодне небо, на якому тихо згасали осінні зорі (П. Автомонов). є) Солдат нічого не надбав собі: з чим вийшов, з тим вернувся з Одиссеї (Б. Олійник). ж) Тисячний гомін, музика зливається з громом оплесків, що злітають до стелі у театрі (Т. Новак). з) Неширока річка несла води над піщаним берегом, порослим верболозом (П. Автомонов). и) Далеко за слободою чорніла смуга свинцевих хмар (А. Шиян).

Текст X. а) Хай в слові вовік таємниця свята! Ти чуєш, як плаче воно: Зозуля йому ще дарує літа, хоч він уже мертвий давно (Б.Олійник).б) Особливо гарні були берези, гарні в своїй молодості (Ю. Мушкетик). в) Над містом майоріли червоні прапори (Т. Новак). г) Вродливе дівча в білій сорочці та червоній плахті рукою розкидало зерно, а її годованці одне з перед другого похапцем їли. (Ю. Крашевський). д) Міриади зірок відсвічувались у воді (Т. Новак). е) Коли глянути на життя поверхово, яким неоднаковим воно здається! (Ю.Крашевський) є) На чому б не спинилося моє око, скрізь і завжди я бачу щось подібне до людей, коней, вовків, гадюк, святих; щось схоже на війну, пожар, бійку чи потоп (О. Довженко). ж) Надворі туману й справді не було (В. Шевчук). з) Під чистим небом батьківського краю на березі стою (М. Сингаївський). и) Стяглися духи зла і доброти, і нікуди з двообою відступати (Б. Олійник).

Вправа 114. Знайти в текстах слова, до яких відносяться прийменники. Визначити значення, що їх виражають повнозначні слова разом із прийменниками. (Ключ 2).

Текст речення	а	б	в	г	д	е	є	ж	з	й
I	1	1	2	2	5	5	2	2	2	6
II	2	6	5	1	3	2	2	6	5	5
III	1	2	3	3	2	6	1	1	1	5
IV	1	2	6	5	1	2	2	2	2	2
V	3	2	5	6	2	1	1	4	2	2
VI	5	2	2	5	1	2	2	6	3	3
VII	3	5	1	1	6	2	1	2	2	2
VIII	4	2	1	6	4	6	2	2	1	1
IX	1	6	6	5	2	2	5	2	1	3
X	1	6	2	1	2	1	1	3	1	5

Відповіді:

- 1) об'єктне значення;
- 2) просторове значення;
- 3) значення часу;
- 4) значення причини;
- 5) інші значення;
- 6) слово не є прийменником.

Текст I. а) Як радію я за людину, що загублене щастя знайшла (В. Сосюра). б) Аж поки в жилах б'ється юна кров, я про весну співать не перестану (В. Сосюра). в) Місяць пірнає в загустілу хмару, так що видніється лише обрій (М. Стельмах). г) І от я іду по землі. А земля – кругла. Пружна, мов гумовий м'яч у дитячих руках (Б. Олійник). д) Земля не може жити без сонця,

людина – без щастя (М. Стельмах). е) От полегли за волю – це засів
судьби (Б. Олійник). є) Десь у хлібах кричав перепел (З журн.).
ж) Так негадане ця осінь закурликала над степом (Б. Олійник).
з) Йде весна по всій землі (Б. Олійник). и) До землі припавши
вухом, заснуло враз нароблене село (Б. Олійник).

Текст 11. а) Скоро прийде весна, і в поле знов покличуть
мене журавлі (В. Сосюра). б) У тумані віків, між розкішних гаїв,
над задуманим сріблом Славути, на зелених горах гордий Київ
розцвів, ніби лицар у панцир закутий (М. Стельмах). в) Йшли вони
крізь грози, йшли вони без краю, од Дніпра і Волги, Дону і Дунаю
(В. Сосюра). г) Хай мир живе, хай дружби коло еднає нас в ряди
міцні (В. Сосюра). д) Серед ночі виглянув з-за хмар молодик і
освітив село (З журн.). е) Над поріділими лісами підіймалася і
темно-синіми клаптями розповзалася ніч (М. Стельмах). є) Настала
пора мінливого сонця і мінливої води, а в небі обізвилися
журавлині сурми (М. Стельмах). ж) Хоч різні наші кольори
обличчя, та серце в грудях б'ється в нас одне (В. Сосюра). з) Ми в
боротьбі пройшли крізь бурі і негоди і творимо життя незборне,
молоде (В. Сосюра). и) Хмільний, з прохолодою барвінковий цвіт з
розмаху ударив під повіки і викресав кілька сльозин (М. Стельмах).

Текст III. а) Ми взялись до праці, бо до неї звичні
(В. Сосюра). б) Юні замріяні клени хиляться в темне вікно
(П. Воронько). в) Люблю народ, якого силу ніхто не зломить у
віках (П. Воронько). г) Зазнали ми в віках немало горя, та радість
здобули ми назавжди (В. Сосюра). д) Тягнуться до сонця квіти й
трави, віти кучеряві, гори голубі (В. Сосюра). е) Люблю весну, та
хто її не любить на цій чудесній, радісній землі (В. Сосюра).
є) Шумлять міста, і сонце знов і знов стає для нас за даллю
голубою (В. Сосюра). ж) Хай небо з усіма громами обвалиться над
тобою, проте ти не маєш права й подумати про розлуку з своєю
землею (М. Стельмах). з) І обеліск нагадає про тих, хто під
гранітом вічним сном заснули (В. Сосюра). и) Кілька потоків думок
з ревінням розривали його голову (М. Стельмах).

Текст IV . а) Без боротьби, без крові свобода не приходить
(З журналу). б) Ой у полі на роздоллі, там стіна висока
(П. Воронько). в) Беру олівця чи перо в руки й починаю писати
(Остап Вишня). г) Це буде найгуманніший пам'ятник всім, хто
передчасно згорів за наше майбутнє (З журналу). д) Б'ються скрізь

народи за свою весну, щоб не знать негоди, щоб прогнать війну (В. Сосюра). е) Сни навівають хмари, сиплють на голову роси, з росами срібні зірки (П. Воронько). є) Ой світи ж ти, ясна зоре! То на поле, то на море, то на ті високі гори (П. Воронько). ж) Нелегкий шлях до справжньої демократії (В. Яворівський) з) Від Москви до Карпат не один Новоград підіймає з руїн трудовий передзвін (П. Воронько). и) Ой на морі хвиля грала, у долині роса впала, на калині поламала цвіт (П. Воронько).

Текст V. а) Весела вдача була притаманна йому чи не з пелюшок (В. Земляк). б) У море течуть ручаї, сади розцвітають на кручі, із пасік виходять рої (П. Воронько). в) То там, то там, од берега до самого верху гір білили чистенькі хатки, то ніби ховаючись од сонця та завірюх попід скелями, то потопаючи в долинах, в зелених садках (І. Нечуй-Левицький). г) Високий берег був ніби попереperізуваний поперек вузькими западинами та ярами й подекуди понад Росю закиданий скелястими терасами (І. Нечуй-Левицький). д) Десь удосвіта почалось туманитись, відлигло, наче білі прозорі хмарки попадали на землю з гіллястого неба (В. Земляк). е) Я не літав в надзор'яні країни, а все державсь бездольної землі (П. Грабовський). є) Перед лікарем і архітектором стоїть одне завдання – продовжити життя людини (З журналу). ж) Од втоми очі злипалися так, що їх розціпити не було вже ніякої сили (З журн.). з) Колеса сумно-пресумно вистукували під ешеленом (В. Земляк). и) Ми пройшли крізь бурю і негоди (В. Яворівський).

Текст V I. а) Незважаючи на всю тлінність своєї особи, я все ж пройнявся повагою до себе і до всіх тих, хто працює в підпіллі (В. Земляк). б) Цілими днями бродила я в лісі, збираючи квіти, співаючи пісень (О. Корнійчук). в) Коли проривався вітерець від залізниці, тоді з-поміж, пахоців степу пробивався просмолений запах соснових шпал (В. Земляк). г) Серед нас багато ще варварів, які пускають своє здоров'я на вітер (З журналу). д) Ми полізли на горище, що своєю космічною пилюкою скидалося на поверхню Місяця (В. Земляк). е) На його обличчі, досі суворому і спокійному, з'являється прикра посмішка (В. Земляк). є) Вітерець заснув, і гілочки по садках, дримаючи, ледве-ледве колишуться (Г. Квітка-Основ'яненко). ж) Ми були нехай на віднятій в нас, але все-таки на рідній землі (В. Земляк). з) Близько півночі, коли над

заводом запанувала тиша, за мурами ставка погасло більшість вікон (В. Земляк). и) Катастрофи страшні не в першу мить, а коли ми їх усвідомлюємо (В. Земляк).

Текст VII. а) Рідна земля стає якось по-особливому дорогою в часи лихоліття (В. Земляк). б) Сосни стоять у своєму вічному темно-смагадковому вбранні (В. Земляк). в) Безмірна людська трагедія поставала переді мною: вбито батька дівчини (В. Земляк). г) Рідесенький туманець впав на річеньку, мов парубок приголубивсь до дівчиноньки (Г. Квітка-Основ'яненко). д) Хатина примостилася над самою рікою під височенною обривистою горою (В. Земляк). е) Насторожений яблуневий сад немовби боїться пропустити ту урочисту мить, коли в небі вдарить перший весняний грім (В. Земляк). є) На столику стояла квітка сон-трави, схожа на весняні ночі (В. Земляк). ж) Вздовж річки лежить луг з вербами-плаксами та кушами калини (В. Земляк). з) Розвідники люблять помріяти в лісовій тишині, біля вогнища (В. Земляк). и) Ще так недавно терен ніжився, буяв пристрастями весняними, палахкотів у білому полум'ї (В. Земляк).

Текст VIII. а) Од весняних струмів розм'якають сосни й починають тихо й величаво гойдатися від найменшого вітру (В. Земляк). б) Здавалось, що й земля пахла сонцем, а не лише зерном і яблуками з садів, що вишикувалися обіруч шляху (П. Автомонов). в) І, здається, нема, та й не треба нам кращої долі: щедро нива засіяна – буде хліб, а до хліба – пісні (М. Сингаївський). г) Ми в світ прийшли успадкувати славу, діла і думи, й чесні мозолі, батьків велику полум'яну справу, що захистила правду на землі (В. Симоненко). д) Лава соняшників – той опустив зважнілу од зернят голову, інший задер блаженно, сяючи вінчиком усохлого цвіту, а котрий ще зовсім недавно обібрався пелюстками, мов одлитими з сонячного воску (Є. Гуцало). е) Дні ті промайнули, мов журавлиний ключ, який поніс на крилах ясновесні й літні дні (П. Автомонов). є) Гаряче сонце заглянуло під грушу, обсіпало вогнем білу сорочку, чорняве лице (І. Нечуй-Левицький). ж) За Джериною хатою, під старою грушею, на зеленій траві спав молодий парубок, підклавши під голову білу свиту (І. Нечуй-Левицький). з) Одлетіли птахи й наче забрали з собою прекрасну, неповторну душу, яка виспівувала та вилітувала в блакитному безмежжі поміж небом і землею

(Є. Гуцало). и) Свійські гуси пролетіли зовсім низько, і в їхніх криках прозвучала незбагненої гостроти пташина печаль. (Є. Гуцало).

Текст ІХ. а) Мов дерева, колосся і трави – тут і радість людська від землі (М. Сингаївський). б) Й Десна ще тільки прокидалась; там, де на її живе дзеркало наче хтось подихав, проступали мінливі сивини – мінливі сивини серед темної, бездонної голубизни (Є. Гуцало). в) Скільки того жайворонкового співу було довкола – немов із землі до неба соталися, струмували дивовижні разки звуків, палахкотіли радістю і щастям (Є. Гуцало). г) Орла побачив я в крові, в бою з ним вороння чорніло (А. Малишко). д) Широкою долиною між двома рядками розложистих гір тече по Васильківщині невеличка річка Раставиця (І. Нечуй-Левицький). е) Ходить полем молодистий, гонить хвилю з краю в край золотистий, колосистий, яровистий урожай (А. Малишко). є) Карпо був широкий в плечах, з батьківськими карими очима та блідуватим лицем (І. Нечуй-Левицький). ж) Шуміла річка, вкрита білими сережками піни, руді хвилі арміями котилися десь із високих гір у далеке море (О. Гончар). з) У справедливих армій доля завжди прекрасна (О. Гончар). и) Я до тебе йшов крізь долі, через роки (Б. Олійник).

Текст Х. а) Людина без мрії – це соловей без голосу (М. Стельмах). б) Дуби все ще стоять з торішнім листям, задумливі, шелестливі, і скинуть ті свої обношені шати тільки після першого грому (В. Земляк). в) Десь горланили півні, вітаючи весну, поміж деревами плутався кволий весняний вітерець (О. Сенчик). г) Мужню силу хоч похилить горе, та не зломить, в підлість не поверне (І. Франко). д) У білім сні, у білім сні, зимовім в землі під серцем ворухнулася весна (М. Вінграновський). е) Дуже красиві у нас місця, я завжди ними милувався і не міг намілуватись. (Ю. Збанацький). є) Нас кликав хліб на добре, чесне діло. (Б. Олійник). ж) Спить зимою виноградна лоза, вкрившись могилками, а на весну треба визволити її, на світ вивести з-під землі, обчистити, на тички підняти (М. Коцюбинський). з) Я світ люблю, щоб не дозволить кривди, і йду землею, щоб співать пісень; і щоб зі мною ти співав, мій друже! (А. Малишко). и) Були нам недосяжні букварі, як довоєнні видава казкові, тому ми звикли вірити на слово учителям воєнної пори (Б. Олійник).

Вправа 115. Визначте, до якого слова відноситься підкреслений прийменник та якого відмінка він потребує. (Ключ 3).

Текст речення	а	б	в	г	д	е	є	ж	з	й
I	3	3	2	3	3/3	1	1/4	2	2/2	4
II	1/3/2	4	2	1	4/3	2/4	1	4	4	4
III	4/1/1	1/1/1	2/3	4	4	1/1	1/2	4	4	3
IV	I	4	4	2	4	1	2/3	4/4	2/1	4
V	4	2	3/2	1	2/3/3	4/4	1/2	4/3	2/4	4
VI	2	4	2	4	3	4	4	4/3	1	2/3
VII	4	4	4	1	4	4	2/2/1	2	2	1
VIII	4	3	1	3/4	1/4	1	4	1	4/4	4
IX	2	3	1	4	4	2/2	2/2	4	1	4
X	2	2	4	4	1	3	1/3/2	2/2	4	1/2

Відповіді:

- 1) прийменник потребує родового відмінка;
- 2) прийменник потребує знахідного відмінка;
- 3) прийменник потребує орудного відмінка;
- 4) прийменник потребує місцевого відмінка.

Текст I. а) Уся галявина була засипана квітами, під сонцем вони променились і грали, хитались і миготіли (В. Шевчук). б) За кордоном ми не лише солдати, а й дипломати (О. Сенчик). в) Там ниви широкі і квітчані далі, тут клекіт орлиний під ноги (А. Бортняк). г) Подекуди нишкнуть сонливі смереки в полоні

березового гайка, між ними сінце духмяніє (О. Сенчик). д) А ще здавалось – квітли маки, й тоді з осяяним чолом вона писала "Гайдамаки" за цим посивілим столом (А. Бортняк). е) Все важче вгору й важче, цупкі вітри з-під ніг (А. Бортняк). є) Далі вони зійшли з видолінків, полишили по собі десятки озерець (О. Сенчик). ж) Синя дорога текла і текла в просторінь (В. Шевчук). з) Перед нами відкрився чудовий краєвид на широкий, немов палаючий під сонцем луг, на стрункі тополі, кургани, що даленіли на обрії (В. Сухомлинський). и) Дім, цеглина по цеглині, зводять руки молоді (В. Сосюра).

Текст II. а) Як іду поміж вас, чую: крила ростуть за плечима і душа для польоту в незвідане їх розправ ля (. Гнатюк). б) Десь у січні між отими хугами-сніговіями раптом настала відлига, запахло солодким духом землі (О. Сенчик). в) Дні настали сірі, безбарвні, схожі на сутінки (О. Гончар). г) Йдуть, і з-під ніг у них сиплються коники, пахне теплими хлібами (О. Сенчик). д) Зорі пливли у вічних своїх колах за вікном (С. Склярсько). е) У великі вікна невпинно перлось сонце і так пекло високі соснові стіни, що на них виступала живиця (М. Коцюбинський). є) Шепоче вітер щось між віт квіткам, росою вмитим (В. Сосюра). ж) Зерно, що спало у землі, проснулось, зеленіє (В. Сосюра). з) У мирному небі жайворонок в'ється (П. Власюк). и) Стало сонце в zenіті, ясний день окриля (М. Сингаївський).

Текст III. а) Заклекотали високо в небі, оглядаючи від обрію до обрію Землю, орли (С. Склярсько). б) Літери випливали з-під олівця химерні й кострубаті, заповнюючи листок від краю і до краю (В. Шевчук). в) Я йду на зелену затоку весни, захмелений і схвильований, з яблуневими мріями (К. Курашкевич). г) Вже прилетіли журавлі, весна в серцях розквітла (В. Сосюра). д) Криця дзвенить на світанні, мов трударів хода (М. Сингаївський). е) Миром осяяна праця народу, слава від роду до роду тобі (П. Усенко). є) Одвічна годувальниця людини, заколосилась нива з краю в край (Т. Коломієць). ж) Мліє день і мліють трави в лузі голубім (В. Сосюра). з) Тане хмарка кучерява в небі голубім (В. Сосюра). и) Мати сіяла сон під моїм під вікном (Б. Олійник).

Текст IV . а) Синіють далі, ще з дитинства милі, торкає трави теплий вітерець (В. Сосюра). б) Краєчок хмари, наче блискавиця, горить у надвечірніх небесах (Д. Павличко). в) Мелодію підхопив

цілий оркестр, і в темряві задзвеніло фортепіано (В. Шевчук). г) Хтось заморозив вітер і дерева, які похилилися на один бік, але не рухалися (В. Шевчук). д) В хвилі блакитній сонце порина (В. Сосюра). е) З лісу виходить мряка студенна (Д. Павличко). є) Дивився на дерева і стежив, як спалахують та гаснуть світлотіні під ногами (В. Шевчук). ж) Клякне у полі нескошене жито, хилиться колос у тузі (М. Познанська). з) Заглядає в шибку казка сивими очима, материнська добра ласка в неї за плечима (В. Симоненко). и) Літечко, літо, де твої квіти, чом не цвітуть вони в лузі? (М. Познанська).

Текст V . а) Ходить літо берегами в шумі яворів (В. Сосюра). б) Горби натягнули на голови рядна і так причаїлись, мов діти малі (Д. Павличко). в) Стою під кленом біля джерела – у серце йдуть пісні привітні (М. Стельмах). г) Ой біжи, біжи, досадо, не вертай до хати, не пуцу тебе колиску синову гойдати (В. Симоненко). д) Виростеш ти, сину, вирушиш в дорогу, виростуть з тобою приспані тривоги. За тобою завше будуть мандрувати очі материнські і білява хата (В. Симоненко). е) Такого солодкого молока, як у тому курському селі, він не смакував ніколи в житті (С. Чорнобривець). є) Серед села Раствавиця входить в широкий ставок (І. Нечуй-Левицький). ж) І лиш на дубі зеленіє з могутнім віттям злитий лист (В. Сосюра). з) Весна вдягла у зелень віти дуба, уже курличуть в небі журавлі (В. Сосюра). и) Поміж березами дівча іде у хусточці блакитній (М. Стельмах).

Текст VI. а) В далечині холодну без жалю за літом синьоока осінь іде навмання (В. Сосюра). б) Бджоли дзвонять на розгіллях срібних, в золотім купаються меду (І. Вирган). в) Хай весна приносить щастя в кожну хату, хай життя весною, як сади, буя! (В. Сосюра). г) Зима у Києві – мов пісня на білих крилах даліни (А. М'ястківський). д) Велика тиша стояла над землею, І тільки хвилі шуміли (В. Шевчук). е) Облітають квіти, обриває вітер пелюстки печальні в синій тишині (В. Сосюра). є) В небі хмарки білосніжні, легкі, ніби мрія (П. Тичина). ж) Я в пісні молодість знайду і довго, довго буду з нею (В. Сосюра). з) З Росії тобі руку подаю, мій стольний граде, злотоколий Київ (М. Сингаївський). и) Із степу долітав у хутір душок розпареної землі, змішаний із чадним запахом торішніх полинів (Г. Тютюнник).

Текст VII. а) У кожній мові, в кожнім слові краси майбутнього шукай (П. Тичина). б) Надійшла весна весела, закипіли в праці села (П. Тичина). в) Ліворуч заросла яскраво-зеленою травою галявина, по якій ганяють м'яча хлопчак (В. Шевчук). г) Доки живі ще ваші матері, хай всі дороги вас до них приводять (Г. Світлична). д) Ходить літо берегами в шумі яворів (В. Сосюра). е) Руки над колосками – як журавлі у злеті (А. М'ястківський). є) Через казку, фантазію, гру, через неповторну дитячу творчість вірний шлях до серця дитини (В. Сухомлинський). ж) Вона здавалася зорею в свої шістнадцять ніжних років (В. Сосюра). з) Не упаде сльоза на камінь, хоч сумно так чогось мені (В. Сосюра). и) Поля до сонця пнуть зелені пальці (П. Тичина).

Текст VIII. а) І якщо впадеш ти на чужому полі, придуть з України верби і тополі (В. Симоненко). б) Просвістіли сині крижні над утомленим болотом (П. Тичина). в) Земле наша мила, горда і велична – ти для всіх колиска рідна і одвічна (І. Гурківський). г) Зустрічає літо жнивну днину з ласкою в натрудженій руці (В. Крищенко). д) Сміється сонце з небозвода, кудись хмарки на конях мчать (П. Тичина). е) Тягнуться до сонця і квітки, і трави, віти кучеряві, гори голубі (В. Сосюра). є) Жовтіє листя восени, волосся в старості сивіє (В. Сосюра). ж) Од дум ніяк я не засну, вони біжать, нема їм краю (В. Сосюра). з) Ой не крийся, природо, не крийся, що ти в тузі за літом, у тузі (П. Тичина). и) В її голосі, виразі обличчя, стриманих руках була непотрібна щирість (С. Чорнобривець).

Текст IX. а) Крізь вікна лиш свободи світло ллється, майбутнього видніє далина (Д. Павличко). б) Скриплять і ридують дерева під вітром (П. Тичина). в) Квітень уже до самого неба відкрив голубі ворота (О. Сенчик). г) У гаю, де квітів хорогоди, уже збира опеньки дітвора (В. Сосюра). д) Світ зігрів своєю любов'ю, перемріяв шляхи вікові, щоб ніколи конвалії кров'ю не ридали ніде в траві (В. Симоненко). е) За ясні зорі і за тихі води ішли в бої сини твого народу (В. Симоненко). є) Мені гули гармати в ті грізні дні про молодість мою (В. Сосюра). ж) Книжки усе мені давали, все, в чім відмовило життя (В. Сосюра). з) Це крах земний – народ без мови (П. Перебийніс). и) Поверхня землі –

поля, луги, дороги – немов тремтять у малахітовому тумані (В. Сухомлинський).

Текст Х. а) І Київ до Травневих свят зелений плащ собі накине, для ясена, для тополони святковий вишиє наряд (А. М'ястківський). б) Мчаться коні в перегоні, трактор вийшов на жнива (А. Малишко). в) Так вічними щастя огнями в душі моїй, пісне, світи (В. Сосюра). г) Срібно-синій відблисок місяця лежав на житах (О. Сенчик). д) Там між дерев, де роси посивіли, упав зорі багряним гребінцем (В. Сосюра). е) Перед вікнами шуміли дерева, спалахували короткі блискавки (А. Шиян). є) Іноді крізь нещільно причинені дверцята з тріском вилітали маленькі червоні жарини і, падаючи на долівку, гасли (А. Шиян). ж) Місяць мовчить над розливами рути і м'яти, промінням своїм вже заходить в леваду, у сад (А. М'ястківський). з) Молоденьке листя на деревах ніби заперечувало старість (Ю. Мушкетик). и) З-під їхніх ніг дружно, неначе хто дав команду, стрибнули у воду жаби, писнула біля берега дика курочка й залопотіла по лататті (Ю. Мушкетик).

Вправа 116. Визначте розряд сполучника за його роллю в реченні. (Ключ 4).

Текст речення	а	б	в	г	д	е	є	ж	з	й
I	16	2е	3	2е	2е	3	2е	1а	2в	2б
II	18	1а	2а	2б	3	1а	2е	3	2Л	1а
III	2б	2с	1б	2е	3	3	2е	3	2в	2г
IV	2б	2б	2е	1а	1а	3	3	3	1а	1а
V	2г	2е	2е	3	3	2д	1а	2д	2а	3
VI	її	2в	1а	1б	2в	1б	2а	1б	3	2в
VII	3	3	1а	2б	3	3	1а	1а	3	2е
VIII	3	1а	3	1б	1а	1а	2а	2г	3	2д
IX	3	2е	1б	3	2б	2б	3	1б	2е	2е
X	1а	2д	3	1в	3	3	3	2е	2г	1в

Відповіді;

- 1а) сурядний сполучник, єднальний;
- 1б) сурядний сполучник, протиставний;
- 1в) сурядний сполучник, розділовий;
- 2а) підрядний сполучник, часу;
- 2б) підрядний сполучник, мети;
- 2в) підрядний сполучник, умовний;
- 2г) підрядний сполучник, причини;
- 2д) підрядний сполучник, з'ясувальний;
- 2е) підрядний сполучник, порівняльний;
- 2є) підрядний сполучник, допустовий;
- 3) слово не є сполучником.

Текст І. а) Павине пір'я блищало й миготіло, а золотий пружок парчі на чорних косах саяв і надавав краси тонким чорним бровам та блискучим очам (І. Нечуй-Левицький). б) Навесні, коли цвітуть білі та сині кетяги, здається, наче важка непорушна хвиля бузкового цвіту вінком оточила цегляний будиночок (Є. Гуцало). в) Йшли стежечкою поміж озимого жита, що земною лавою звелось мало не до пліч, та ярї пшенички, яка бурштиною повинню лялалась ген-ген у далечінь (Є. Гуцало). г) Рвав ягоди шипшини, й подеколи здавалось, мовби кидає слова свої поміж зоряні сузір'я, а вони застигають новими вогниками болю (Є. Гуцало). д) Село жнивувало – кожен день стояв, мов золота вошина, осідаючи в пам'яті почуттів легко, як молодий мед (Є. Гуцало). е) Кожна з верб дихає вогким холодком, який не так уже й віддалено нагадує зимовий (Є. Гуцало). є) Прозорі хвилі линуць над землею, віють пригаслим, начебто згірклим теплом (Є. Гуцало). ж) Цвітуть чорнобривці, красуються скромними й непоказними пелюстками квіти зі скромною назвою мороз (Є. Гуцало). з) Коли обличчя притулити до квітки – пахне вона свіжою осінню, будить серце, навіваючи весняні надії (Є. Гуцало). и) Злились вітри Росії і України, щоб про весну у вічності шуміть (В. Сосюра).

Текст ІІ. а) А місяць пливе за дніпровим туманом, і юрби проходять, як хвилі живі (С. Капутіян). б) Зимують в хатах наших весни, дощі віщують хліб і мир (Г. Воде). в) В дні, коли в тяжкій неволі нас пани гнітили, нам і Пушкін і Шевченко додавали сили (Ю. Памукіс). г) Ідемо до маминих сивин крізь літа тривалої

розлуки, щоб почути ніжне: "Здрастуй, син..." і відчути найтепліші руки (В. Кулик). д) На ясні зорі й тихі води хай не лягає каламуть (О. Підсуха). е) Кожен день сходить сонце багряне і співають в садах солов'ї (Г. Хорташко). є) Літній вечір пахне, як стіжок теплої духмяної отави (Л. Петрук). ж) Вже встало сонце і торкнулось тихо ясним промінням сонних яворів (М. Лазарко). з) Здається, що літо вчора блукало над плесом чистим, а нині вода прозора запахла осіннім листом (В. Скомаровський). и) Згасає день, і непрозора лягає тінь на мій поріг (Л. Первомайський).

Текст III. а) Нахилився місяця ріжок, щоб вдихнути ніжний запах мальви (Л. Петрук). б) Як грім, цвітіння вибухнуло враз (І. Дикинь). в) Дрімає під вербами став, деркач уже горлодере, а місяць на березі став, червону сорочку пере (М. Холодний). г) Роса, мов дивосомоцвіти, погратись в барви поспіша (Л. Малецький). д) Дуб з вітрами, як лицар, бореться, розтина їх шаблюками віт (М. Тятун). е) Чи бачили ви луг у срібних росах, в серпанку сизім – верби і ставок? (О. Усаченко). є) Зорі зграйками, мов дівчата, позбирались на вечорниці (Л. Жукова). ж) І стоїть багряне сонце над кошлатим сизим димом (А. Ахматова). з) Якби мені дістати струн живих, потужну пісню я б на струнах грала (Леся Українка). и) Я квітку не можу зірвати, бо їй, як людині, болить (В. Сосюра).

Текст IV. а) Співаймо, щоб вічно жити у сяйві великих справ (К. Герасименко). б) Кожна квітка вгору потягнулась, щоб блакиті й сонця досягти (Г. Поліщук). в) Як парость виноградної лози, плекайте мову (М. Рильський). г) Велика й могутня слов'янська родина. Колись у слов'ян була й мова єдина (І. Муратов). д) Я славлю спільність мов і славлю їх одмінність (І. Муратов). е) Ой, та як же цвіт-каліні та не розцвітати! (Нар. творч.). є) Високий світ у Гончара і починається у слові, де щедрі витоки Дніпрові (П. Мах). ж) ...Учітесь, читайте, і чужому навчайтесь, й свого не цурайтесь (Т. Шевченко). з) Українська музика та поезія є найрозкішніша, найзапашніша з усіх віток світової народної творчості (А. Луначарський). и) Вигострю, виточу зброю іскристу, скільки достане снаги мені й хисту (Леся Українка).

Текст V. а) Птахи повідлітали у вирій – і вже весь видимий світ наче примовк, бо ж повмовкали їхні голоси (Є. Гуцало). б) Червоний пояс обвивавсь, наче гадюка, кругом тонкого стану (І. Нечуй-Левицький). в) На високих гривах гір кругом зеленіє

старий ліс, як зелене море, вкрите хвилями (І. Нечуй-Левицький). г) Дрімає соняшник, і пахне ніжно м'ята. І в квітці забарилася бджола. Шепоче липа, цвітом пелехата, і напливає вечорова мла (Е. Матюзявічус). д) Якось надвечір попереду встали м'які силуети гір, ніби вони виступили непомітно з блакиті самого небосхилу (О. Гончар). е) У краю, де серед поля пролягла дніпрова путь, дуб могутній та тополя поруч здружені ростуть... (П. Ялгир). є) Без меж і без краю прослались долини, широкі луки і поля, навіки цвіти, Україно, братерська і вільна земля (О. Прокоф'єв). ж) Ми працюємо любимо, що в творчість перейшла (М. Рильський). з) Коли сонця хлібина лягає за обрієм, коли зорями в небо рілля пророста, він із степу в сім'ю повертає нароблено і приносить цілунок вітрів на устах (В. Трохименко). и) В глибокому яру ніби в'ється оксамитовий зелений пояс, на котрому блищать ніби вправлені в зелену оправу прикраси з срібла (І. Нечуй-Левицький).

Текст VI. а) Ми знялися гордо і крилато, бачим світ і небо молоде. Той, кого навчила ти літати, з піднебесся зроду не впаде! (А. Малишко). б) Чим більше ти знаєш, тим краще ти готуєшся до творчої праці для народу (В. Сухомлинський). в) У льотчика серце несхитне й тверде, рука неухильно машину веде, і тільки вогонь висяває в очах, коли вони вниз поглядають на шлях (М. Бажан). г) Зимому світить сонце, та не гріє (3 журн.). д) Якщо знайдете в горах джерело, подбайте про нього, розширте його, поглибте, дайте йому простір, щоб текло воно веселіше і давало життя лісу (3 газ.). е) Сніг та сніг навколо ліг, грає сріблом білий сніг, а ялинка молода наче влітку вигляда (М. Рильський). є) Коли беру я в руки верболіз, зволожений дніпровою сагою, я бачу згустки крові, краплі сліз над древньою слов'янською рікою (Л. Дмитерко). ж) Усе іде, але не все минає над берегами вічної ріки (Л. Костенко). з) В кожному краї, в кожному серці, як маяк братерства, сяє зоряна Москва (М. Рильський). и) Густими барвами земними він звеселяє полотно. І чим рясніш воно цвістиме, тим довше житиме воно (М. Рильський).

Текст VII. а) В напруженні усе моє життя. В напруженні і мисль моя і слово (П. Тичина). б) Люба пісня, пісня щира, тих героїв звеличила, хто веде людей до миру... (В. Сосюра). в) Труд оживляє гори й води (В. Сосюра). г) Щоб жить – ні в кого права не питаюся (П. Тичина). д) Я єсть народ, якого Правди сила ніким

звойована ще не була (П. Тичина). е) Нехай посміє хто-небудь загрозувати країні, де є такі батьки, де є такі сини (М. Бажан). є) Книга й школа – що є глибше, як з наукою дружить (П. Тичина). ж) Ми світ новий задумали створить руками чистими, і людство нам повірило, як в абсолютну істину (Б. Олійник). з) Ви ніколи не бачили в білих шрапнелях неба. І земля не ховала вас, від осколків ряба (В. Коротич). и) Заходить сонце в золотих лісах, на стовбурах палахкотить живиця, красчок хмари, наче блискавиця, горить у надвечірніх небесах (Д. Павличко).

Текст VIII. а) Місяць давно вже зійшов і перескакував з хмари на хмару; при світлі його берегова смуга біліла од піни, наче вкрита першим пухким снігом (М. Коцюбинський). б) Красуня-весна, мов квітуча вишня, лине горами й долинами (Л. Павленко). в) Кам'яна стежка, мов тропа дикого звіра, сплітала петлі по боці гори, сюди й назад, усе вище та й вище (М. Коцюбинський). г) Там, за горами, давно вже день і сяє сонце, а тут, на дні міжгір'я, ще ніч (М. Коцюбинський). д) Дивився (Юрко) на батька і йому стало жаль його, завчасно постарілого, спрацьованого (Б. Харчук). е) Тече вода в синє море, Та не витікає (Т. Шевченко). є) Найбільший сум охоплює людину, коли вона бачить замертвіле джерело (О. Сенчик). ж) Сила од хліба й од пісень береться, бо пісні й зерна – спільна борозна (П. Власюк). з) Людська солідарність – це взагалі найбільша цінність, яку ми винесли з війни (О. Гончар). и) Я – крапля у безлічі крапель отих, що линуть потоками вод весняних, у рухові тім, що не зна вороття, енергій могучих, що творять життя (В. Сосюра).

Текст IX. а) У дружбі, що єдина скрилює наш біг, – любов до Батьківщини й до народів всіх (В. Сосюра). б) Як липа цвіте буйно і розкішно, так гречка квітує у полі моїм. (П. Тичина) в) Ми славим в одах вогнище святе, та всіх пускати до нього нам ще рано, адже вогонь, що викрав Прометей, спалив колись великого Джордано (Б. Олійник). г) Де б не прийшлося: в труді, в навчанні, – завжди борись, завжди палай (М. Познанська). д) Щоб ти був щасливий – тобі заповім: люби Батьківщину всім серцем своїм! (М. Познанська). е) Коли б лише слова знайшлися, мамо, – то світові не раз іще повім про хліб, твоїми печений руками, про день, зігрітий поглядом твоїм (А. Бортняк). є) Не чинари то і не берізки, не туман над прірвами звівсь, – то білють між скель обеліски,

разом з ними здіймаються ввись (А. Бортняк). ж) Мокла осінь під вікнами, а її в хату не пускали (К. Курашкевич). з) ... Я в ліс іду, як в отчу хату, у світ натхнення і краси (Н. Гнатюк). и) День розтанув на губах, наче та сніжина біла. Стали зорі на горбах. Вечір. Ніч залебеділа (Д. Павличко).

Текст Х. а) Зустрівшись та як слід познайомившись із морем, я не розчарувався і не відступив від нього (Л. Тендюк). б) Там, у тиші степів, споглядаючи, як ген на видноколі мчать хмарини, я часто мріяв про диво-кораблі, про вітрила, що понесуть мене далеко-далеко над спіненими хвилями (Л. Тендюк). в) Все тому оновлюється в світі, що струмує вічне джерело (А. Бортняк). г) Не згубити ні зернятка, ні соломини, бо сьогодні зернечко – завтра вже колос (Н. Гнатюк). д) Він швидко зібрався і взяв із собою десять вершників, що самі благородно зголосилися їхати (С.Скляренко). е) Тому, хто бачив тропічні світанки, уже не забути їхніх чарів (Л. Тендюк). є) Той, хто хоч раз відчув смак польоту, вже не зможе без неба (О. Сенчик). ж) Як не втікав, а все ж його наздогнала біла запона проливного дощу (О. Сенчик). з) Хмари опустилися геть низько, і здавалося, що вони зовсім не падали, тому що їх утримували верхівки ялиць (В. Пальма). и) Озеречками цвітуть айстри попід вікнами, й кожна квітка мовби виткана з білих чи рожевих волокон, бурячкових чи фіолетових (Є. Гуцало).

Вправа 117. Визначте, яку роль виконують підкреслені в реченнях частки. (Ключ 5).

Текст речення	а	б	в	г	д	е	є	ж	з	й
I	2	3е	3е	3е	1а	3е	3в	4	2	3в
II	3в	4	3е	3д	3в	1а	2	3в	3е	3в
III	3д	3е/4	4	3а	3д	4	3е	4	2	3в
IV	3д	3в	2	1а	3е	3в	3в	2	4	3д
V	1б	3е	3д	1а	3е	2	3е	2	1а	3е
VI	3в	3е	3а	3г	1б	2	3е	3д	3в	3д
VII	4	3е	1б	3е	3е/1а	1б	3г	4	3е	4
VIII	4	3е	4	2	3е/3в	2	3в	3е	3е	1а
IX	4	3д	3е	3е	3б	3а	2	3д	3е	1б
X	2	4	1а	4	3д	3е	3е	2	3г	3д

Відповіді:

1а) формотворча частка (служить для **творення наказового способу** дієслів);

1б) формотворча частка (служить для творення умовного способу дієслів);

2) заперечна частка;

3а) модальна частка, виражає питання;

3б) модальна частка, виражає оклик;

3в) модальна частка, вказівна;

3г) модальна частка, виражає сумнів;

3д) модальна частка, видільна, обмежувальна;

3е) модальна частка, підсилювальна;

4) підкреслене слово не є часткою.

Текст I. а) І ти ніколи не хвались, коли не можеш – не берись (П. Воронько). б) А лопухи, почувши холодок, настобурчилися, тихо зарипіли, випростовуючись, і теж запахли – низовинним, росою, ніччю... (Гр. Тютюнник). в) Стежка пішла вниз, через яруги, занесеш ще з весни трухлим очеретом, хмизом і пір'ям із старих воронячих гнізд (Гр. Тютюнник). г) Моторошно шуміли в кінці острова сухі очерети, жахаючись, зривалися тікати і одразу ж приречено гнулися долу (Ю. Мушкетик). д) Хай буде завжди світ новим і світлим (М. Рильський). е) Грай же, море, мовчїть, гори (Т. Шевченко). є) Рідна домівка – це найкраще місце на землі. ж) Задача була не дуже важка, але довга (В. Карасьова). з) Де людина не зможе – там і бог не pomoже (В. Бабанюк). и) Та ось у колодязі якось одразу спорожніло, вода увійшла глибше, зловісне заблищала зеленими бульбашками (Гр. Тютюнник).

Текст II. а) О місячне сяйво і спів солов'я, півонії, мальви, жоржини! Моря бриліантів, це – мова моя, це мова моєї України (В. Сосюра). б) Все притихло навкруг, лиш іноді чується лагідний спів солов'я (З газ.). в) Відразу ж за гаєм, неподалеку від лісового озера, рясніли садки (Ю. Збанацький). г) Зупинисьно, хвилино, зачекай. Мені так хочеться, щоб ти затрималась (З газ.). д) Ось падає кленовий лист, – умер він, одірвався з рідної йому галузки і падає (Остап Вишня). е) Чи ти боєць, чи робітник, поет, художник, – нехай душа твоя завжди вулканом б'є. Звучить один для всіх нас вічний непреложник: епохою окрилюй серце ти своє! (П. Тичина). є) Нічко, до тебе велике прохання: зір не світи, не розгонь ти

п'їтму (М. Познанська). ж) Це були наймудріші горобці серед своєї зграї (О.Зима). з) Рїка ще раз гризонула берег і враз притихла (Ю. Мушкетик). и) Ще ото в верховїтї жевріє ожеледець, а помїж стовбурами і в залїплених снїгом кушах уже снують тїні, лїзуть у причїлкові вікна І стають по кутках – нїмі і холодні (Гр. Тютюнник).

Текст III. а) На одталїй землі, де навіть гострі хвїїни гнутья, нїби торїшня трава, ласкаво жебоняць струмки ... (З журн.). б) Справжній учитель не може жити без творчості, повторюючи одне І те ж усе своє життя (І. Цюпа). в) Все так же над озером мріє калина, де юність моя протекла (В. Сосюра). г) Невже так важко чути спів пораненої пташки? (З газ.). д) Тїльки той прожив немарно, хто злу ішов наперекір (І. Муратов). е) В країні нашій стїльки справ, і кожна з них цікава, що я ще й досї не добрав – яка найкраща справа? (Н. Забіла). є) Аж ринуло від сходу ясне проміння, мов руки, простяглось до лісу, обняло його, засипало самоцвітами (М. Коцюбинський). ж) Уже лягає розмаїто листопад сонячний на діл. І тане літо, в'яне літо у золотому сїйві сіл (О. Довгий). з) Вам не треба знати, як тонесенький пульс б'ється у дитячїй долонї, що затиснула хлїб черствий (В. Коротич). и) Ось під калиновим кушем сидить маленьке зайченя і злякано трїпоче вушками (З газ.).

Текст IV. а) Мати намагаються говорити сердито і незалежно; але я знаю: це вони тїльки манїжаться, помститись йому хочуть за те, що довго чекали... (Гр. Тютюнник). б) Ось і кїнець села, далї левада, потїм став, а за ним хутїр Романів (З журн.). в) Неважко зрозумїти вітровї жалї: дуби нї перед ким не гнутья до землі! (В. Симоненко). г) Хай буде мир, щоб нам щодня учитися за партою (З газ.). д) Якби ви вчились так, як треба, то ї мудрість би була своя (Т. Шевченко). е) Народ, його історія, його неповторна, всїм свїтом уподобана і визнана художня творчїсть, його сївуча мова – ось джерела, що постїйно живили літературу (Леся Українка). є) Морок – то ворог свїтовий (Панас Мирний). ж) Сонце хилиться на захід, сьгодні анї хмарини, немає й вітру – дуби в мене над головою мовчать (В. Шевчук). з) Мабуть, я знову вирушу в мандрївку (М. Трублаїні). и) Тїльки в праці життя і краса (М. Рильський).

Текст V. а) О землі рідна, землі пребагата, куди я не піду, куди не гляну, та де б не був, де б не шукав дороги, я не забуду вчителя старого (А. Малишко). б) Не заспокоїмось ми доти, аж поки з поля весь бур'ян не вирвемо (П. Тичина). в) Страшно подумати, що може натворити навіть одна темна і тупа свиня, пристромивши своє немите рило в науку (П. Загребельний). г) Хай я загину, та хай сяє мило над людьми сонця правда і надія! (Леся Українка). д) Далі, аж до надбережних круч, вони пройшли ярком, на дні якого текла каламутна вода (В. Петльований). е) І той в житті повік не згине, кому діалося в пісні жить і розуміть народний геній (М. Рильський). є) Нехай же щастить вам на обраному вами життєвому шляху (З журн.). ж) Діти плачуть, і плачуть дерева. У мами не очі, а дві сльози (І. Драч). з) Нехай серця не знають супокою, хай обганяють мрії часу біг, і наша юність буде хай такою, щоб їй ніхто не заздрити не міг! (В. Симоненко). и) Пасічникам добре відомо, що бджіл можна дресировувати, направляючи їх на певні рослини. За допомогою таких дресированих бджіл можна вдвічі, навіть втричі збільшити врожайність багатьох культур, які запилюються цими комахами (О. Радченко).

Текст VI. а) Якось сказав дідусь, що ліс – то зелена аптека (Б. Вовк). б) Сон склеплював очі. Повіки були наче намагнічені (В. Катаєв). в) Чи доводилося вам бувати у Карпатах тієї пори, коли ліси немов купаються у золоті! (Ф. Мамчур). г) Древа знов одяглися в розкішну білу одягу, сад стоїть, немов овіяний темними чарами (М. Коцюбинський). д) Коли б я навчився працювати, як бджола, скільки міг би правди назбирати у життя! (П. Воронько). е) Українська пісня! Хто не був зачарований нею, хто не згадає її, як своє чисте, прозоре дитинство, свою горду юність, своє бажання бути красивим і ніжним, сильним і хоробрим? (О. Довженко). є) Я сиджу собі на верболозі й гойдаюсь (Гр.Тютюнник). ж) Є тисячі доріг, мільйон вузьких стежинок, є тисячі ланів, але один лиш мій (В. Симоненко). з) Дрімає вже ніч за селом на синій подушці високий, ген бродить під неба крилом закоханий в музику спокій (Л. Гонтарук). и) А в бору шаленіли синиці, цвірінькали й видзвонювали ще якісь птахи, і над усім тим цвірінчанням панував голос молоді горлиці, яка ще тільки пробувала свій голос на закличне туркотіння (Ю. Мушкетик).

Текст VII . а) Нас ні бурі не скосили, ані шторми не взяли (П. Тичина). б) Зростає же, добрий, пречудовий світе! (П. Тичина). в) Куди б не зайшов, скрізь було людно (З журналу). г) Вчимося ж почути й відчути поезію не тільки у віршах, ай – докруг нас (З газ.). д) Весна, весна... Хоча вона й болюча – зате ж моя істота вся дзвенить... То сонце вигляне, то знову туча. Нехай... А нам перемагать і жить! (П. Тичина). е) Хотів би я знати, про що той струмочок у мріях своїх гомонить між травою?(П. Тичина). є) Заходить сонце в золотих лісах, на стовбурах палахкотить живиця, красчок хмари, наче блискавиця, горить у надвечірніх небесах (Д.Павличко). ж) Коли набирають стяги епохи вітру нового і висоти, думай, що світ змінити хоч трохи повинен і ти (Д. Павличко). з) Навколо все потемніло, ледве мріє через густу дощову стіну; спрагла земля пожадливо впивалася, дерева стали ген виразнішими і величнішими (Ю. Збанацький). и) Мама хоче, щоб Зіна була в неї помічницею (В. Сухомлинський).

Текст VIII. а) Через хвилину п'ять з половиною тисяч бійців були вже верхи (В. Катаєв). б) В лісі, наспівуючи собі, на сонячнім кружальці аж вививалася в танку маленька дівоча постать (М. Стельмах). в) Небеса прозорі, мов глибінь ріки. Падають, як зорі, з явора листки (Д. Павличко). г) В саду журливо скімлить листопад: ніщо не повертається назад (Н. Данилевська). д) Аж ось мелодія увірвалася, немов засоромилася, що її підслухають, та й перелетіла в яроч, на осички (Гр. Тютюнник). е) Не шлях, яким не вернешся назад, життя – то сад. То – за плечима сад (Н. Тихий). є) От уже й місяць став угорі, як дозорець, І вітер улігся, припишк на досвіття (Гр. Тютюнник). ж) Воля в нас міцніш од сталі-криці, і коріння наше – тільки ж у землі (П. Тичина). з) Наш народ – це ж океан! (П. Тичина). и) Удармо в струни та удармо в дзвінкі – хай чують по світу: а хто ми такі! (П. Тичина).

Текст IX. а) В мене тато – коваль, і дідусь був коваль (Л. Компанієць). б) Наш народ лиш миру хоче, миру у всьому світі, – і настане ж бо цей час! (П. Тичина). в) То ж як мудрості доходиш, – хочеться і жить, і жить! (П. Тичина). г) Сонце стояло якесь безпомічне і нерішуче. Боялось навіть моргнути (О. Гончар). д) Що за золота у вас дитина! (А. Тесленко). е) Чи ми ще зійдемося знову? (Т. Шевченко). є) Прекрасний наш край в садів рясному цвіті... йому ти рівних не шукай – Найкращий він у світі!

(В. Шевчук). ж) Тільки у згадці про юність орлину жито шумить золоте (В. Сосюра). з) Хай відпочиває собі, натrudилась за вік, на хвилювалася (Ю. Збанацький). й) О скільки я назад вернув би днів, коли не те робив, не так робив! (Н. Тихий).

Текст Х. а) Неможливо зберегти красу природи, не вивчивши її самої (Л. Павленко). б) Щастя в повітрі не в'ється, воно в боротьбі дістається (Нар. творч.). в) Хай же вічно красується доблестю наша земля (О. Довженко). г) Як тебе на голос не пізнати? Серце, і життя моє, і кров, найсвятіше слово наше – мати, рідна земле, правда і любов! (А. Малишко). д) Тільки ж це не сльози у знеможі горло перехоплюють в цю мить (А. Малишко). е) Про все, що мріється мені, несила й розповісти (Н. Забіла). є) А ще привабливіш було б стать лікарем великим. І від усіх-усіх хвороб знайти цілющі ліки (Н. Забіла). ж) Дельфіни, не відстаючи ні на мить, з самого ранку супроводжували наше судно (Л. Тендюк). з) Не йшла, а ніби напливала із золотого духмяного моря, гордо випроставшись, легко і ритмічно подзвонюючи у свої золоті литаври (О. Гончар). й) Лише на морі довго ще біліє серед поодиноких синіх проталин лід. (Д. Міщенко).

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Сучасна українська літературна мова: Підручник/ А.П. Грищенко, Л.І. Мацько, М.Я. Плющ та ін. 2-ге вид., перероб. і допов. – К.: Вища шк., 1887. – 493 с.
2. *Козачук Г.О.* Українська мова для абітурієнтів: Навч. посіб. – 3-тє вид., стер. – К.: Вища шк., 2001. – 272 с.
3. *Мацько Л.І., Мацько О.М., Сидоренко О.М.* Українська мова: Навч. посіб. К.: Либідь, 1998: - 416 с.
4. *Словник української мови: в 11-ти т.* К., 1970 – 1980. Український правопис. 4-тє вид. К., 1994.
5. *Словник труднощів української мови / За ред. С.Я. Єрмоленко* К., 1989.
6. *Українська літературна вимова і наголос.* К., 1989.
7. *Ющук І.П.* Практикум з правопису української мови. – К.: Рад. шк., 1989. – 288 с.

ЗМІСТ	
Передмова	3
Морфологія	4
Іменник як частина мови	5
Типи відмінювання іменників	10
Морфологічний розбір іменника	23
Прикметник як частина мови	25
Морфологічний розбір прикметника	35
Числівник	37
Займенник як частина мови	49
Дієслово	59
Дієприкметник як форма дієслова	73
Безособові дієслова на -но, -то	80
Дієприслівник	81
Прислівник як частина мови	84
Службові частини мови	102
Вигук	116
Список літератури	146

Навчальне видання

БОГОСЛАВЕЦЬ Любов Петрівна
КУЗЬМИЧ Марія Олександрівна
ЧЕРІПКО Сергій Іванович

Українська мова

Морфологія

Навчально-методичний посібник

В авторській редакції

Підп. до друку 20.05.13. Формат 60x84/16. Папір офс.
Офс. друк. Ум. друк. арк. 8,60. Обл.-вид. арк. 9,25.
Тираж 500 пр. Замовлення № 95-1.

Видавець і виготівник
Національний авіаційний університет
03680. Київ – 58, проспект Космонавта Комарова, 1

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру ДК № 977 від 05.07.2002